

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 4

2005

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 4 (206) Oktyabr-dekabr 2005-ci il. 1954-cü ildən çıxır

**Ana dili müstəqil
Azərbaycanın
milli sərvətidir**

Heydər ƏLİYEV

16271
M.F. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Klasikləri

Bu sayımızda:

Təhsil islahatı həyata keçirilir:

metodika və iş təcrübəsi

- B. Muradov** - İcmal mövzuların tədrisi 3
- F. Aydəmirova** - Qoşmaların başqa nitq hissələrindən fərqləndirilməsi 7
- S. Rəsulova** - Ədəbiyyat dərslərində ifadəli oxudan istifadə . . . 10
- G. Tağıyeva** - Fellərdə miş⁺, -di⁺ şəkilçilərinin öyrədilməsində interaktiv metodlardan istifadə 15
- V. Bəşirov** - Yunus Əmrə məktəbdə 21
- A. Süleymanova** - Ədəbiyyat dərslərində şagird filmlərinin hazırlanması 24
- S. Zeynalova** - Lirik seirlərin öyrədilməsi təcrübəsindən . . . 28
- M. Balasıyev** - Qubanın bəzi mikrotoponimləri 32

Nəzəri qeydlər

- Y. Seyidov** - C. Məmmədquluzadənin pyeslərinin remarkaları . 36

İş yoldaşlarımız

- N. Səfiyev** - Şagirdlərin sevimlisi 45

Dilimizin tarix yaddaşı

- 50-ci illərin sonunda Azərbaycandakı vəziyyət
Sov.İKP MK-nın Rəyasət heyətinin müzakirəsində 48

Yeni dərsliklər: rəylər, mülahizələr

- İ. Nəbiyeva** - Ciddi dərsliklər axtarışında 53

Təhsil islahatı həyata keçirilir: məsləhət

- Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün
Azərbaycan dilindən proqram materiallarının təxmini
planlaşdırılması 57
- Ümumtəhsil məktəblərinin X sinfində ədəbiyyat
fənnindən proqram materiallarının planlaşdırılması 68

TƏHSİL İSLAHATI HƏYATA KEÇİRİLİR:

METODIKA VƏ İŞ TƏCRÜBƏSİ

İCMAL MÖVZULARIN TƏDRİSİ

Bilal MURADOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Hər bir yazıçının yaradıcılığı, hər bir ədəbi əsər müəyyən dövrün məhsuludur və dövrün durumu haqqında aydın təsəvvür olmadan, ədəbi əsərin yarandığı mühiti bilmədən bunları dərinləndirmək və onların dəyərini qiymətləndirmək çətindir. Dövr haqqında məlumatlar isə icmal mövzularda əhatə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, icmal mövzuların tədrisi haqqında bizdə çox az danışılmışdır.

İcmal mövzu dedikdə, əsasən, xülasə xarakterli tarixi, ictimai-siyasi, mədəni, ədəbi məlumatlar nəzərdə tutulur. Ədəbiyyat tədrisində öyrədilən bu cür materialları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1) Giriş və yekun xarakterli icmallar; 2) Ayrı-ayrı yazıçılar haqqında ümumi məlumatları əhatə edən icmallar; 3) Müəyyən dövrün tarixi-ədəbi mənzərəsini əks etdirən icmallar.

Giriş və yekun xarakterli icmallar, bir qayda olaraq, dərslərin əvvəlində, habelə iri mövzuların tədrisinin sonunda, yarımilin, tədris ilinin axırında tətbiq edilir. Məsələn, X sinifdə ədəbiyyatın tədrisinə başlarkən aşağı siniflərdə öyrənilən bəzi məsələlər xatırlanır, bundan sonra

ədəbiyyatın öyrənilməsinin aşağı siniflərdən fərqli cəhətləri, X sinifdə fənnin qarşısında duran vəzifələr, habelə bəzi nəzəri məsələlər haqqında məlumatlar öyrədilir.

Ayrı-ayrı yazıçılar haqqında ümumi məlumatları əhatə edən icmallar yuxarı siniflərdə tədris olunur. Hər bir dövrdə çoxlu yazıçı fəaliyyət göstərir. Onların bir çoxu ədəbiyyat tarixində mühüm yer tutur, ədəbi prosesdə fəal iştirak edir. Lakin bunların hamısını orta məktəbdə hərtərəfli öyrənmək mümkün deyil. Yalnız bəzilərini monoqrafik mövzu kimi tədris etmək mümkündür. Yerdə qalanlar haqqında isə ümumi məlumat verilir. Məsələn, XII əsrdə Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Əbül-üla Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Qivami Mütərrizi və b. sənətkarlar yaşamışlar. Onlardan yalnız Nizami monoqrafik mövzu kimi tədris olunur. Yerdə qalanlar haqqında xülasə şəklinə məlumatlar mənimləndirilir.

Dövrün mənzərəsini əks etdirən icmalda müəyyən zaman kəsiyində baş vermiş ədəbi prosesə təsir göstərən siyasi, iqtisadi,

mədəni, ədəbi hadisələr haqqında məlumatlar əhatə olunur. Aşağı siniflərdə bu cür məlumatlar epizodik xarakter daşıyır və digər məsələlərin aydınlaşdırılmasında, öyrənilməsində köməkçi rol oynayır. Yuxarı siniflərdə isə belə məlumatlar ayrıca mövzu kimi öyrədilir və fənnə daxil olan materialların təxminən 15 faizini təşkil edir. Belə mövzuların tədrisi metodikasına biganə yanaşmaq olmaz. Onların məzmunu, proqram və dərslərdə əks olunması, sinifdə öyrədilməsi məsələləri aydınlaşdırılmalıdır.

İcmal mövzularının tədrisi çətindir. Onlarda, əsasən, faktlar, rəqəmlər, adlar olur. Bunları yeknəsək şəkildə təqdim etdikdə şagirdlər tez yorulur, mənimsəyib yadda saxlaya bilmirlər. Ona görə də fakt və rəqəmlərin təqdimat formaları, üsul və vasitələri cürbəcür olmalıdır. Bəzilərini sadalamaqla kifayətlənmək olar, bəziləri haqqında isə ətraflı məlumat və şərhlər verilməlidir. Hər şeydən əvvəl fənlərarası əlaqədən istifadə edilə bilər. Siyasi qurumlar, dövlətlər, ərazilər haqqında bilikləri şagirdlər tarix və coğrafiya fənlərindən öyrənmiş olurlar. Bu məlumatların bir qismi icmal mövzularının tədrisində xatırlanmalı, onlara bəzi əlavələr edilməlidir.

İcmal mövzularının öyrədilməsində dərslərdə verilmiş materialın planını, konspektini tutmağı, sxemlər, cədvəllər tərtib etməyi və s. işləri şagirdlərə tapşırmaq mümkündür. Bəzi məsələlərə dair şagirdlər arasında mübahisələr, disputlar da təşkil etmək olar.

İcmal mövzularının öyrədilməsində müəllimin mühazirəsindən geniş şəkildə istifadə edilir.

Mühazirəyə verilən ümumi tələblərlə - məzmunun dolğun və sistemli olması, nitqin aydınlığı və səlisliyi, emosionallığı, mimika və jestlərdən yerli-yerində istifadə olunması ilə bərabər daha bir sıra vasitə və priyomlardan istifadə olunmalıdır.

Müəllim mühazirəyə hazırlaşarkən hər şeydən əvvəl dərslərdəki materialı və əlavə ədəbiyyatı öyrənməli, təhlil edərək müsbət və çatışmayan cəhətləri müəyyən etməlidir. Bundan sonra mühazirənin planını tərtib etməlidir. Planda şagirdlərə öyrədiləcək ən mühüm məsələlər qeyd edilməlidir.

İcmal mövzularının tədrisində bir çox vasitələrdən, priyomlardan istifadə etmək mümkündür. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Faktın məzmununu açmaq, onu obrazlı təqdim etmək.
2. Tarixi sənədlərdən, elmi əsərlərdən istifadə etmək.
3. Xatirə və memuarlardan istifadə etmək.
4. Bədii əsərlərdən istifadə etmək.
5. Əyani və texniki vasitələrdən istifadə etmək.

Faktın məzmununu açmağın, onu obrazlı şəkildə şagirdlərə çatdırmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Obrazlı ifadələr şagirdlərin hafizəsinə tezliklə həkk olunur, onlarda emosiya yaradır və uzun müddət yaddan çıxmır. Məsələn, "XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunun tədris edərəkən Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyaya zorla birləşdirilməsi faktını aşağıdakı şəkildə şagirdlərə çatdırmaq olar: "XIX əsrin əvvəlində zəngin və strateji cəhətdən mühüm yer tutan Azər-

baycanı ələ keçirmək üçün Rusiya və İran dövlətləri arasında qanlı vuruşmalar gedirdi. Kiçik xanlıqlara parçalanmış ölkəmiz öz suverenliyini qorumaq iqtidarında deyildi. Buna görə də həmin dövlətlər bu gözəl diyarı bölüşdürməyə nail oldular. 1828-ci ildə Rusiya ilə İran arasında bağlanan Türkmənçay müqaviləsinə əsasən Azərbaycan torpağı parçalandı. Onun Şimal hissəsi Rusiyaya birləşdirildi. Bu torpaqlara bolluq və bərəkət gətirən Araz çayı bir xəncərə çevrilib Azərbaycanı ortasından şaqqaladı. O vaxtdan bəri bu xəncərin yarısı sızıldamaqdadı. O vaxtdan bəri Araz çayı, dahi söz ustası Məhəmməd Şəhriyarın ifadəsi ilə desək, qaş ilə göz arasından çıxan çibən kimi türəkləri göynətməkdədir. Həmin hadisədən sonra Rusiya qədim Azərbaycan torpağı olan İrəvan xanlığı ərazisində erməni vilayəti yaratdı və xaricdən buraya çoxlu erməni köçürüb gətirdi".

İcmal mövzularının məzmununu şagirdlərə daha yaxşı çatdırmaq üçün dövrə aid sənədlərdən və dövr haqqında yazılmış elmi əsərlərdən istifadə etmək olar. Bu sənədlərə həmin dövrdə dövlət başçıları tərəfindən verilmiş əmr və fərmanlar, əlyazmaları, kitablar, qəzet və jurnal nüsxələri və s. daxildir. Bunların bir qismi natural şəkildə göstərilə bilər. Bir qisminin isə surətini, fotosəkilini nümayiş etdirmək olar. XIX əsrə qədərki tariximizə aid bu cür materiallar son dərəcə məhduddur. Həmin dövrdən sonraya aid isə kifayət qədər bu cür materiallar var.

Yaxşı olar ki, tarixi sənədlər və elmi əsərlərdən seçilmiş parçalar sinifdə səsləndirilsin.

Lakin bu, həmişə mümkün olmur. Belə halda onlar haqqında məlumat vermək, onun məzmununu söyləmək olar, bəzən isə müəllim həmin sənədə və ya əsərə ötəri toxunaraq şagirdlərə məsləhət görə bilər ki, onu özləri əldə edib öyrənsinlər.

İcmal mövzularının şagirdlərə mənimsədilməsində **xatirə və memuarlardan** da yeri gəldikcə istifadə olunmalıdır. Bu sahədə çoxlu kitab, xatirələr vardır. Onların hər birində dövrün xarakteristikasına aid, dövrdə baş verən mühüm hadisələri əks etdirən materiallar tapmaq mümkündür. "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı" mövzusunun tədris edərəkən Sovet hakimiyyətinin demokratik yazıçılara münasibətini aydınlaşdırmaq üçün Həmidə xanımın xatirələrindən istifadə etmək olar.

İcmal mövzularının tədrisində şagirdlərin hiss və duyğularını hərəkətə gətirmək, onları fikir və düşüncələrə dalmağa yönəltmək üçün istifadə olunan materiallar arasında **bədii əsərlərin** böyük rolu vardır. Bəzən bu materiallar həcmcə böyük olur və ya onların bəzi yerləri tarixi həqiqətə uyğun gəlmir. Bu zaman müəllim əvvəlcədən onun üzərində iş aparmalı, onu sinifin səviyyəsinə uyğunlaşdırmalı, ixtisar etmək, yaxud şərhlər vermək yolu ilə başlıca fikirləri şagirdlərə çatdırılmalıdır.

Qədim dövrlə bağlı icmal mövzusu tədris olunarkən göstərilir ki, Azərbaycanda Atabəylər dövləti zamanında (1136-1225) mədəniyyət və ədəbiyyat sürətlə inkişaf edir. Bu dövlətin başçıları söz ustalarına xüsusi qayğı göstərirdilər, onlara şərait yaradır-

dılar. O dövrün görkəmli yazıçıları da Atabəylər dövlətinin ağıllı rəhbərlərini lazımınca qiymətləndirirdilər. Məsələn, Nizami Gəncəvi öz əsərlərində Məhəmməd Cahan Pəhləvana (1174-1186) və Qızıl Arslana (1186 - 1191) yüksək qiymət vermişdir. "Xosrov və Şirin" əsərində Nizami ilə Qızıl Arslanın görüşünə həsr edilmiş parçanı misal götürmək olar. Şair yazır ki, mən Qızıl Arslanın hüzuruna çatanda keyf məclisi idi. Gəlməyimi şaha xəbər verəndə dərhal məclisin dayandırılmasını əmr etdi. İçəri daxil olanda bu fikirdə idim ki, şaha baş əyərək ayağından öpüm. Lakin bunun tərsinə oldu. Şair yazır:

Şah qalxdı yerindən fələklər kimi,
Qucaqladı məni xoş təmənnayla.
Süleyman oynadı mən qarınçayla
Coşdum o vüqarı mən görən kimi,
Qucaqladım mən də iki aləmi.

Müəyyən dövrə aid məlumatları ümumiləşdirmək, onların asanlıqla qavranılmasına kömək etmək məqsədilə **sxemlərdən** istifadə etmək olar. Bəzi dövrlərə aid sxemi müəllimin göstərişi və rəhbərliyi altında şagirdlər də tərtib edə bilər. Yəni, əgər dövr haqqında dərslikdə, yaxud şagirdlərin ixtiyarında olan kitabda kifayət qədər material varsa, bu zaman müəllim sxemin formasını şagirdlərə verir və tapşır ki, sxemin hər bir bölməsinə aid (siyasi, mədəni, ədəbi və s.) məlumatları özləri yazsınlar. Bəzi dövrlər haqqında sxemi müəllim özü müvafiq elmi-metodik ədəbiyyatdan istifadə etməklə tərtib etməlidir.

İcmal mövzuların tədrisində **şəkillərdən** - rəsm əsərlərindən və fotosəkillərdən istifadə etmə-

yə geniş imkan vardır. Rəssamlıq əsərlərində nisbətən fotosəkillərdən istifadə etmək imkanı daha genişdir. Bir sıra yazıçılarımız - C. Məmmədquluzadə, S. Vurğun, R. Rza və b. haqqında albom-kitablar nəşr olunmuşdur ki, onlarda icmal mövzuların tədrisi zamanı istifadə ediləcək şəkillər vardır. Müəllim həmin şəkillərin hansından necə istifadə edəcəyini əvvəlcədən müəyyənləşdirməlidir.

İcmal mövzuların dərinədən öyrənilməsində **xəritələr** xeyli rol oynaya bilər. Azərbaycanın keçmişinə aid xəritələr çox azdır. Olanları da tapmaq müşkül məsələdir. Bununla belə, müxtəlif kitablarda çap edilmiş bir sıra xəritələrdən ədəbiyyat müəllimləri imkan daxilində istifadə etməlidirlər. Məsələn, Səfəvilər dövlətinin xəritəsini nümayiş etdirmək olar. Bu dövlətə indiki İran, İraq, Türkiyənin, Gürcüstanın xeyli hissəsi, Dağıstan əraziləri daxil idi. Səfəvi hökmdarları, xüsusilə, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib bu ərazilərdə mədəniyyətin, ədəbiyyatın inkişafına qayğı göstərir, ən istedadlı sənətkarları, söz ustalarını saraya dəvət edir, onları himayə edirdilər.

İcmal mövzuların tədrisində tamaşalardan, filmlərdən, maqnitofon və videoyazılardan da istifadə etmək mümkündür. Lakin bu sahədə imkanlar məhduddur. Onları çox zaman sinifdə nümayiş etdirmək mümkün olmadığından müəllim şagirdlərin televiziya, videosalonlarda və s. yerlərdə gördüklərini xatırladıb bəzi epizodlar üzərində dayanabilir.

QOŞMALARIN BAŞQA NİTQ HISSƏLƏRİNDƏN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Fəridə AYDƏMİROVA,
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Azərbaycan dilinin tədrisində şagirdlərin çətinlik çəkdiyi sahələrdən biri də onların bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsi yerində işlənməsini, daha doğrusu, nitq hissələrinin bir-birinə keçməsinə aydın dərk edə bilməmələridir. Bu vəziyyət qoşmaların tədrisində də özünü göstərir. Belə ki, şagirdlər çox vaxt cümlədəki mənə və vəzifəsindən asılı olaraq **əvvəl, başqa, sonra, aşağı, yuxarı, ayrı, uzaq, yaxın, irəli** və s. kimi sözlərin əsas nitq hissəsi və qoşma olduğunu təyin etməkdə çətinlik çəkirlər. Çünki dilimizdə qoşma yerində işlənən həmin sözlər əsas nitq hissəsi kimi işləndikdə də eyni fonetik tərkibə malik olurlar. Bu oxşarlıq şagirdlərin çətinliyini bir qədər də artırır. Lakin nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi hadisəsi şagirdlər üçün tamamilə yeni şey deyildir: onlar morfolojiyanın tədrisi prosesində dəfələrlə bu hala rast gəlmiş, əsas nitq hissələrindən sifətin isim yerində, feli sifətin isim və sifət yerində, sayın və sifətin zərf yerində, zərfin isim yerində və s. işlənmələrinə dair müəyyən məlumatlar almışlar. Məhz buna görə də müəllim başqa nitq hissələrinin qoşma yerində işlənməsini izah edərkən, ümumiyyətlə, nitq hissələrinin bir-birinə keçməsi haqqında qısa müşahidə aparmalı və şagirdlərin bu sahədəki mövcud bilik və təcrübələrinə əsaslanmalıdır.

Konkret misallara müraciət edək:

Qoşmalarla eyni formalı zərflərin fərqlərini izah etmək üçün müvafiq cümlələr seçilir və onlar müqayisəli şəkildə həm morfoloji, həm də sintaktik cəhətdən təhlil edilir:

Zərf kimi işlənməmişdir:

1. Şəfəq yavaş-yavaş **bəri** gəlirdi. 2. Əvvəl zəhmət çəkən **sonra** rahat olar (atalar sözü)

Qoşma kimi işlənməmişdir:

1. Axşamdan **bəri** güclü külək əsirdi. 2. Yeməkdən **əvvəl** əlləri yumaq lazımdır.

Verilmiş cümlələr aşağıdakı qayda ilə təhlil edilir: şagirdlər əvvəlcə zərfləri, sonra isə səs tərkibi etibarilə ona uyğun olan qoşmaları tapırlar. Birinci cümlədə **bəri** sözünün cavab verdiyi sual və cümlənin hansı üzvü ilə əlaqədar olduğu müəyyənləşdirilir. Sonra eyni formalı qoşmanın (**bəri**) hansı sözle əlaqədar olduğu, qoşmanın tələbi ilə həmin sözün ismin hansı halında işləndiyi, ayrılıqda müəyyən mənə ifadə etməməsi, suala cavab verə bilməməsi aydınlaşdırılır. Bütün bunların əsasında şagirdlərə izah edilir ki, "Şəfəq yavaş-yavaş **bəri** gəlirdi" cümləsindəki **bəri** sözü müstəqil mənəyə malikdir, hara, haraya suallarından birinə cavab olmur və buna görə də yer zərfliyi kimi işlənir. "Axşamdan **bəri** güclü külək əsirdi" cümləsində isə **bəri** sözü ayrılıqda deyil, özündən əvvəlki sözle birlikdə (axşamdan **bəri**) zaman, vaxt mənasını ifadə edir, nə vaxtdan **bəri**? nə

zamandan bəri? suallarından birinə cavab verir və cümlənin zaman zərfliyi yerində işlənir. Bütün başqa misallar və ümumiyyətlə, digər nitq hissələrinin qoşma yerində işlənməsi də müqayisəli şəkildə izah edilir.

Sifət və qoşma kimi işlənən sözlərə aid nümunələr

Sifət kimi işlənənlər:

1. İclas keçirmək üçün **ayrı** otağa yığışacağıq.
2. Siz imtahana **başqa** gün gələrsiniz.
3. Yiğıncağa **yaxın** kəndlərdən çoxlu müəllim və şagirdlər gəlmişdilər.

Qoşma kimi işlənənlər:

1. Mən bu sözü səndən **ayrı** heç kimə deməmişəm.
2. Rəfiqədən **başqa**, hamı dərse hazır gəlmişdi.
3. Axşama **yaxın** əsgərlər kəndə daxil oldular.

Bu cümlələr də morfoloji və sintaktik cəhətdən təhlil edilir. Morfoloji təhlil zamanı şagirdlər müəyyən edir ki, "Yiğıncağa yaxın kəndlərdən çoxlu müəllim və şagirdlər gəlmişdilər" cümləsində **yiğıncağa** (nə?) isim, **yaxın** (hansı?) sifət, **kəndlərdən** (kənd - hara?) isim, **çoxlu** (nə qədər?) qeyri-müəyyən say, **müəllim** (kim?) isim, **şagird** (kim?) isim və **gəlmişdilər** (nə etmişdilər?) sözü feldir. Sonra həmin cümlə sintaktik cəhətdən təhlil edilir və "**yaxın**" sözünün cümlənin müstəqil üzvü - təyini olduğu müəyyənləşdirilir. Bundan sonra "Axşama yaxın əsgərlər kəndə daxil oldular" cümləsi üzərində sintaktik təhlil aparılır və şagirdlərin diqqəti hər iki cümlədə işlənmiş "**yaxın**" sözünün mənasına və sintaktik vəzifəsinə cəlb edilir. Qrammatik

təhlil əsasında müəyyənləşdirilir ki, bu cümlədə **əsgərlər** (kim?) mübtədə, **daxil oldular** (nə etdilər?) xəbər, **kəndə** (haraya?) yer zərfliyi, **axşama yaxın** sözlərinin ikisi birlikdə nə vaxt? sualına cavab verərək zaman zərfliyi vəzifəsində işlənmişdir. Birinci cümlədə "**yaxın**" sözü ayrılıqda leksik mənaya malik olub hansı? Sualına cavab verir və özündən sonra gələn **kənd** isminin əlamətini bildirərək sifət olur.

Bəzən də söz bir neçə nitq hissəsi yerində işlənir. Bu cəhətdən aşağıdakı cümlələrə diqqət edək:

1. **Doğru** söz acı olar.
2. Maşınımız şəhərə **doğru** istiqamət aldı.
3. Arif **doğru** danışır.

Göründüyü kimi "**doğru**" sözü birinci cümlədə sifət, ikincidə qoşma, üçüncüdə isə zərf yerində işlənmişdir.

Başqa nitq hissələrinin qoşma yerində işlənməsindən danışarkən, **ilə** sözünün həm qoşma, həm də bağlayıcı yerində çıxış etməsini də şagirdlərə aydınlaşdırmaq lazımdır. Müşahidələr göstərir ki, şagirdlər cümlədəki yerinə görə "**ilə**"-nin qoşma və yaxud bağlayıcı olduğunu təyin etməkdə həm nəzəri, həm də praktik xarakterli səhvlərə yol verirlər.

Hər hansı cümlədə **ilə** sözünü "və" bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkündürsə, o zaman "**ilə**" bağlayıcı yerində işlənmiş olur. Məsələn, "Sevil **ilə** Kəmalə dərstdən sonra evə getdilər" cümləsindəki **ilə** sözünü cümlənin məzmununa heç bir xələl gətirmədən (Sevil və Kəmalə dərstdən sonra evə getdilər) və bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkündür. Deməli, bu cümlədə **ilə** sözü bağlayıcı kimi işlənmişdir. Cümləni "Sevil dərstdən

sonra Kəmalə ilə evə getdi" şəklində işlətdikdə isə **ilə** sözünü və bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkün deyil. Deməli, bu cümlədə **ilə** sözü bağlayıcı deyil, qoşma kimi işlənmişdir.

Şübhəsiz, "**ilə**"-nin qoşma və ya bağlayıcı olduğunu müəyyənləşdirmək üçün ilk mərhələdə "və" bağlayıcısından bir meyar kimi istifadə etmək çox faydalıdır. Lakin işi bununla bitmiş hesab etsək, şagirdlər məsələnin mahiyyətini şüurlu surətdə başa düşə bilməzlər və verilmiş izahat bir növ mexaniki olaraq qavranırlar. Buna görə də həmin cümlələr bir-biri ilə müqayisə edilməli, hansı vəziyyətdə və hansı səbəbdən "**ilə**"-ni bağlayıcı ilə əvəz etməyin mümkün olmadığı aydınlaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə həmin cümlələrə əsasən şagirdlərə aşağıdakı məzmununda izahat verilməlidir.

1. Sevil ilə Kəmalə dərstdən sonra evə getdilər.
2. Sevil dərstdən sonra Kəmalə ilə evə getdi.

Misallardan göründüyü kimi, birinci cümlədə **Sevil** və **Kəmalə** sözləri cümlənin bərabər hüquqlu üzvləri - həmcins mübtədaları olub xəbərlə uzlaşmışlar. Bu cümlədə **Sevil** və **Kəmalə** sözlərinin biri o birinə tabe deyildir. Burada **getmək** işi hər iki şəxs tərəfindən eyni dərəcədə müstəqil olaraq görülmüşdür, "**ilə**" sözü isə həmcins üzvlər arasında işlənmiş və onları bağlamışdır. İkinci cümlədə isə "**ilə**"-nin yerini dəyişməklə **Kəmalə** sözü həmcins üzvlükdən, "**ilə**" isə bağlayıcı vəzifəsindən çıxmış, burada iş iki adam tərəfindən deyil, yalnız bir adam - **Sevil** tərəfindən görülmüş, buna görə də xəbər təkdə işlənmiş, "**ilə**" sözü heç bir həmcins üzvü bağlamamış, yalnız özündən əvvəl

gələn sözü cümlənin başqa üzvləri ilə əlaqələndirməyə xidmət etmişdir. Başqa sözlə desək, **Kəmalə** sözü tabe vəziyyətə düşmüş və "**ilə**" qoşmasının tələbinə görə ismin qeyri-müəyyən ziyəlik halında işlənmişdir.

Beləliklə, müəllim qoşma ilə bağlayıcını müqayisə edərək şagirdləri belə bir nəticə çıxarmağa istiqamətləndirir ki, qoşma da, bağlayıcı da sözlər arasında əlaqə yaradır, lakin bu əlaqə mahiyyət etibarını ilə bir-birindən fərqlidir. Belə ki, bağlayıcılar bir-birinə tabe olmayan sözləri - həmcins üzvləri əlaqələndirir (bağlayır), qoşmalar isə cümlənin bir üzvünü başqa sözlərlə əlaqələndirir. Məsələyə bir qədər diqqətlə yanaşsaq, görürük ki, bu izahatın mahiyyəti əslində xüsusi qrammatik termin işlətmədən şagirdləri praktik olaraq, sintaktik əlaqənin iki növü ilə - tabesizlik və tabelilik əlaqəsi ilə tanış etməyə imkan verir. Tabelilik əlaqəsinin bir qolu olan idarə əlaqəsinin öyrədilməsi qoşmaların, tabesizlik əlaqəsi isə tabesizlik bildərin bağlayıcıların tədrisi prosesində praktik dil materialları əsasında (xüsusi termin işlədilmədən) getdikcə dərinləşdirilir. Beləliklə, hələ morfologiyanın tədrisi prosesində sintaksisin öyrədilməsinə müəyyən zəmin hazırlanmış olur.

Belə izahat "**ilə**"-nin qoşma və ya bağlayıcı yerində işləndiyini şüurlu surətdə başa düşməyə və həmin qoşmanın işləndiyi bəzi cümlələrdə xəbərin mübtədə ilə uzlaşması ilə bağlı şagirdlərin buraxdıqları səhvlərin qarşısını almağa da şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ İFADƏLİ OXUDAN İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sevinc RƏSULOVA,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dissertantı

İfadəli oxu ilə əlaqədar müxtəlif mövzularda xeyli əsər çap edilmişdir. Bu araşdırmalarda ifadəli oxunun mahiyyəti, tətbiqi yolları barədə ətraflı danışılsa da, “ifadəli oxu” anlayışına tərif verilməsinə ciddi meyl olmamışdır. Hətta sovet metodika elminin korifeylərindən olan Ə. Qarabağlının, M. Rıbnikovanın, V. Qolubkovun, N. Kudryaşevin və b. tədqiqatlarında da həmin anlayışa tərif verilməmişdir. Lakin istər bu alimlərin, istərsə də digər tanınmış tədqiqatçıların yazılarından həmin anlayışla bağlı mövqelərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Məsələn, Ə. Qarabağlının aşağıdakı məzmununda olan mülahizələrindən ifadəli oxu anlayışına onun münasibətini başa düşmək çətin deyil: “Bədii əsər dinləyiciyə o zaman yaxşı təsir bağışlayır ki, onun fikir və xəyalını, duyğularını oxşaya bilsin. Bunun üçün isə əsəri oxuyan şəxs həmin əsərdə təsvir edilən hadisənin daxili mənasını, oradakı duyğuları, əhvali-ruhiyyəni, ehtirası səslə, tələffüzlə, məntiqi vurğu ilə ifadə etməyi bacarmalıdır. O elə oxumalıdır ki, dinləyici təsvir olunan yerləri, şəxsləri, əşyanı görən kimi olsun və hadisəni daxilən yaşaya bilsin”. (Ə. Qarabağlı. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 1968, səh. 71).

Yenə həmin dərslikdə deyilir: “Oxucu birinci növbədə əsərin məzmununu və məfkurəsini ən qabarıq vermək məqsədini qarşısına qoymalıdır. Oxu əsərin üslubuna, onun janr xüsusiyyətlərinə müvafiq olmalıdır, yəni oxu vaxtı səs, avaz, ahəng, fasilə nəsr və ya nəzmin xüsusiyyətlərinə, məntiqi və nəhvi əsaslara arxalanmalıdır. Oxu düzgün tələffüz qanunlarına (orfoepiyaya) tabe olmalıdır. O, aydın, səlis olmalı, hər bir səs, söz və ifadə dinləyiciyə aydın çatmalıdır”. (Göstərilən kitab, səh.73).

Ə. Qarabağlının dərsliyinin yazılmasından uzun illər keçməsinə baxmayaraq bu elmi fikir dəyərinə indi də saxlayır.

Ş. Mikayılovun ifadəli oxu ilə bağlı mülahizələri ciddi maraq doğurur. İfadəli oxunun bünövrəsinin uşaq bağçasından, ibtidai siniflərdən qoyulduğunu göstərən alim, haqlı olaraq, bu oxu üçün həm texniki, həm də emosional yönümlü vacib olduğunu vurğulayır.

Müxtəlif tədqiqatlarında “ifadəli oxu” anlayışının mahiyyəti haqqında fikir söyləyən A. Hacıyevin fikrincə, bədii əsəri oxuyan şagird mütəəssir olursa həmin əsərin tam mənimsənilməsindən danışmağa dəyməz. O, “ifadəli oxu” anlayışına verdiyi tərifdə ümümləşdirmə yolunu tutmuşdur:

“Mətdəki fikri olduğu kimi dinləyiciyə çatdırmaq üçün istifadə edilən oxuya ifadəli oxu deyilir”. (A. Hacıyev. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası. Bakı, 2003, səh. 67).

D. Məmmədovun araşdırmalarında da “ifadəli oxu” anlayışına tərif verilməmişdir. Lakin bu anlayışın mahiyyəti xüsusi aydınlıqla şərh edilmişdir. D. Məmmədova görə, bu “oxu əsərin məzmununu daha yaxşı başa düşməyə, bədiiliyi daha tam dərk etməyə kömək edən başlıca vasitədir. İfadəli oxu əsərdə olan bir çox incə, gözəgörünməz çalarlıqları açıb göstərir, bədii duyğunun inkişafına təkan verir”. (D. Məmmədov. İfadəli oxu üzrə metodik göstərişlər. Bakı, 1975, səh.11).

İfadəli oxu ilə əlaqədar qiymətli tədqiqatın müəllifi olan Z. Abdullayev “ifadəli oxu” anlayışını izah edərkən bu oxunu şüurlu fəaliyyətin nəticəsi saymış, əsərin emosional qavranılmasını, şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafını təmin edən vasitə kimi dəyərləndirmişdir.

İfadəli oxu ilə bağlı yazılarında bu oxunun mahiyyəti, əhəmiyyəti barədə ardıcıl fikir söyləyən S. Hüseynoğlu həmin anlayışa tərif verməmişdir. Lakin onun aşağıdakı məzmununda olan mülahizələrindən mövqeyini anlamaq mümkündür: “İfadəli oxu emosionallıqla yörgülən, obrazlılıqla köklənən oxudur. Mətdəki hissələrin, duyğuların emosionallıqla, yaşana-yaşana çatdırılmasıdır. Oxunan əsərdəki bütün fakt və hadisələrin ifadəsinin, belə demək olarsa, ürəyindən keçərək səslənən sözə çevrilməsidir. Belə oxu

çatdırdıqlarına ifadəsinin şəxsi münasibətini də özündə əks etdirir”. (S. Hüseynoğlu. İfadəli oxu nədir, ədəbiyyat dərslərində niyə tətbiq edilməlidir. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2003, səh.17).

Rus dilindəki elmi-metodik ədəbiyyatda da vəziyyət təxminən bizdəki kimidir. Bir sıra tədqiqatçılarda (Bax: A. A. Горбушина. Выразительное чтение и рассказывание учителя. М., 1965; Б.С.Найденков. Выразительное чтение и чтения. М., 1969) əksini tapan təriflər mahiyyətə birləşmədən çox az fərqlənir, bu təriflərin əksəriyyəti aşağıdakı məzmunadadır: “İfadəli oxu bədii əsərin səslənən sözdə ifadə edilməsidir”. Bu anlayışa bəzi araşdırmalarda verilən təriflərdə əlavə çalarlar da nəzərə çarpır. Yeni səslənən sözdə ifadənin əsərdəki əhvalat və hadisələrə münasibətinin əks olunması və s.

Əsərin səslənən sözdə yaradıcı ifadə edilməsi, şübhəsiz, mətnin şüurlu, möhkəm və dərinə qavranılması zəminində baş verə bilər. Deməli, ifadəli oxunun ədəbiyyat dərslərindəki rolu, əhəmiyyəti araşdırılarkən məhz bu cəhət ön plana çəkilməlidir. Bədii mətnin hərtərəfli öyrənilməsindəki mövqeyi, rolu qabardılmalıdır. Bədii əsərin öyrədilməsi prosesində müxtəlif iş formalarından istifadə olunur. Əlbəttə, bunların hər birinin, yerinə görə, əhəmiyyəti var. Lakin, bədii əsərin öyrədilməsində istifadə olunan zəngin vasitələrin içərisində ifadəli oxunun ayrıca yeri var. Bədii əsərin bütövlükdə qavranılması vasitəsi rolunda çıxış edə bilən ifadəli oxunun bir çox tədqiqatlar-

da təlim metodu kimi səciyyə-
ləndirilməsi də məhz bununla
bağlıdır.

Ədəbiyyat təlimində ifadəli
oxunun tətbiqi bədii əsərin ilk
materialı olan sözə diqqətin, həs-
sas münasibətin formalaşmasına
əhəmiyyətli təsir edir. Bədii sözün
əsərdəki rolunu hələ oxuya hazır-
lıq prosesində duyan şagirdlərdə
söz sənətinə, onun estetik də-
yərinə maraq və rəğbət oyanır.
Bədii cəhətdən mükəmməl əsərin
üzərində işlədikcə ondakı estetik
gözəllik şagirdləri dərhal cəlb edir,
bu işə öz növbəsində əsərə marağı
artırır, onun dərin qatlarına enmə-
yə sövq edir.

İfadəli oxunun müntəzəm tət-
biqi şagirdlərdə belə bir inam
oyadır ki, əsərin estetik dəyəri,
bədii gözəlliyi, qüdrəti məhz səslənən
sözə açılır. Bu, həm də o
vaxt özünü daha qabarıq göstərir
ki, oxuya hazırlıq prosesində mət-
nin ən xırda incəlikləri, mətnaltı
mənaları diqqətlə, hərtərəfli
aydınlaşdırılmış olsun. Təbiidir ki,
əsərin alt qatlarına nüfuz edilməsi
- ifadəli oxunu bunsuz təsəvvür
etmək olmaz - onun ideya - məz-
mununun dərinə qavranılmasını
təmin edən mühüm addım
sayılmalıdır.

İfadəli oxu məzmun və for-
manın vəhdəti prinsipinin həyata
keçirilməsində də əhəmiyyətli rol
oynayır. Bədii əsərin məzmunu ilə
yanaşı forması da, istər ifadəli
oxuya hazırlıq mərhələsində, istər-
sə də ifadəli oxu prosesində xüsusi
diqqət tələb edir. Başqa sözlə,
məzmunun dərinə qavranılması
oxu üçün nə dərəcədə vacibdirsə,
forma xüsusiyyətlərindən irəli gə-

lən cəhətlərin diqqət mərkəzində
saxlanması da o qədər vacibdir.

Lirik, epik və dramatik növdən
olan əsərlərin uğurlu oxusu hər bir
ədəbi növün spesifikliyinin necə
qavranılmasından da asılıdır.
Deməli, bu və ya digər ədəbi növ-
və aid əsərin ifadəli oxusunun
həyata keçirilməsi prosesində
ədəbi növün özünəməxsusluğun-
dan çıxış etməklə yanaşı, bu özü-
nəməxsusluqla bağlı biliklərin
dərinləşdirilməsinə də diqqət
yetirilməlidir.

İstər aşağı, istərsə də yuxarı
sınıflarda ədəbiyyat nəzəriyyəsin-
dən, demək olar ki, bütün materi-
alların mənimsədilməsində ifadəli
oxunun tətbiqi mümkün və
faydalıdır.

İfadəli oxu ilə əlaqədar bütün
tədqiqatlarda ədəbi əsərin dil -
üslub xüsusiyyətlərinin mükəmməl
mənimsədilməsinin oxunun
səmərəliliyinə təsirdən söz açıl-
mışdır. Bunun səbəbi aydındır;
dilin bədiiliyini təmin edən cəhətlərin
aydınlaşdırılması, müəllifin
obrazlılığa nailolma üsullarının
müəyyənləşdirilməsi, onun üslu-
bundakı özünəməxsusluğun aşkara
çıxarılması oxunun təbii, canlı və
təsirli olmasını təmin edən mühüm
şərtlərdəndir.

Yaxud digər bir nəzəri anlayışın
- bədii əsərin kompozisiyasının
hərtərəfli başa salınmasında ifadəli
oxunun əhəmiyyətli rolunu unut-
maq olmaz. Aydındır ki, oxunan
əsərin ideya - məzmununun
qavranılması forma kamilliyinin
dərk olunmasından çox asılıdır.

Əhvalat və hadisələrin bir-biri
ilə ustalıqla bağlanması və təbii
axarı, sürətlərin əlaqə və münasi-
bətlərinin məharətlə canlandı-

rılması və s. əsərin yüksək bədii
dəyərindən xəbər verir. Bütün
bunların ifadəli oxuya hazırlıq
prosesində açıqlanması və səslənən
sözə ifadə edilməsi vasitə-
lərinin müəyyənləşdirilməsi oxu-
nun qarşısına qoyulan məqsədə
çatılması yolunda ciddi addımdır.

Ümumiyyətlə, yazıçı sənətkarlığımıza
aid olan anlayışların mahiyyətinin
aydın təsəvvür edilməsinə və hərtərəfli
qavranılmasına ifadəli oxunun təsiri
çox güclüdür. Sözə həssas münasibət
tərtiyə edən bu oxu, artıq qeyd
edildiyi kimi, mətn üzərində
diqqətlə işləməyi tələb edir. Bu iş
prosesində söz sənətkarlığının sir-
ləri açılır, yazıçının "söz əzabı"
duyulur, yaradıcılıq laboratoriyası-
na nüfuz edilir.

Müxtəlif ədəbi növə məxsus
əsərlərdə dil sənətkarlığının necə
təzahür etdiyini ardıcıl müşahidə
edən şagirdlərdə tədricən müəy-
yən bacarıqlar formalaşır; ilk növ-
bədə poeziya dilini dramaturji
dildən, eləcə də nəsr dilini digər
iki ədəbi növə məxsus dil
xüsusiyyətlərindən fərqləndirməyi
və ifadə nəzərə almağı bacarırlar.

Eləcə də bədii əsərdəki peyzaj
sənətkarlığının başa düşülməsində
ifadəli oxunun müstəsna rolu var.
Etiraf edilməlidir ki, peyzaj
üzərində işə məktəb təcrübəsində
lazımınca diqqət yetirilmir. Pey-
zajın ifadəli oxusunu hazırlayan
şagird ondakı təsviri bütün aydınlı-
ğı ilə təsəvvür etməyə səy gös-
tərir. Çox vaxt bu təsəvvür yazıçı
təsəvvüründən fərqlənir. Əlbəttə,
təsəvvürün zəngin olması şagirdin
təxəyyülünün işindən, onun
ümumi inkişaf səviyyəsindən çox
asılıdır. Bütün hallarda təsvir -

peyzaj ən xırda cizgilərinə qədər
öyrənilməli, yazıçının istifadə
etdiyi bədii boyalar diqqətlə
araşdırılmalı, ona aydın münasibət
yaranmalıdır.

Ədəbi növlərin spesifikliyinin
nəzərə alınmasının zəruriliyi
həmin məsələnin üzərində daha
çox dayanılmasını tələb edir. Lirik
şeyrlərin ifadəli oxusuna hazırlıq
prosesində şairin sözləri hansı
ustalıqla seçməsi, misra daxilində
yerləşdirməsi, qafiyələrin yaradıl-
masında göstərilən məharət diqqət
mərkəzində saxlanır. Bu mərhələ-
də poeziya dilinin gözəlliyinə,
məcazlar sistemində, onların əsərə
bəxş etdiyi təravətin, bədii gücün
aydınlaşdırılmasına xüsusi qayğı
göstərilir.

Lirik şeyrlərin ifadəli oxusu
prosesində vəzn xüsusiyyətlərinin
araşdırılması ciddi vəzifə kimi
qarşıda durur. Təbiidir ki, heca
vəznli şeyrlərin oxusu əruz vəznli
şeyrlərin oxusundan fərqlənir. Eləcə
də sərbəst şeyrlərin oxusu öz
spesifikliyi ilə seçilir. Deməli, jan-
rın xüsusiyyətləri barədə aydın tə-
səvvürü olmayan ifaçının uğur
qazanacağını söyləmək əsassızdır.
Elə buna görə də lirik şeyrlərin
ifadəli oxusuna hazırlıq mərhə-
ləsində vəzn xüsusiyyətləri ilə
bağlı şagirdlərin mövcud bilik-
lərinin aşkara çıxarılması, dərin-
ləşdirilməsi və zənginləşdirilməsi
vacibdir.

Epik əsərlərin ifadəli oxusuna
hazırlaşarkən təkcə təsvirlərdəki,
təhkiyələrdəki ahəngdarlığı təmin
edən cəhətlərin aydınlaşdırılması
ilə kifayətlənmək mümkün olmur.
Bu növdən olan əsərlərin ifadəli
oxusunda yazıçı sənətkarlığının
digər bir mühüm cəhəti diqqət

mərkəzində saxlanır; bu, ədəbi qəhrəman obrazını yaratmaq üçün yazıçının əl atdığı bədii vasitələrin müəyyənləşdirilməsidir. Müəllif səciyyəsinin aydınlaşdırılması, surətin portretinin təhlili, obrazın nitqinin, ona başqalarının münasibətinin və s. aydınlaşdırılması ifadəli oxunun səmərəliliyi üçün vacib olan şərtlərdəndir.

Dramatik əsərlərin ifadəli oxusuna hazırlıq mərhələsində dramaturji sənətkarlığın müxtəlif məqamlarının aydınlaşdırılması zəruri olur. Dialoqların ustalıqla qurulması, xüsusən mətnaltı mənalara aşkara çıxarılması oxunun sonrakı mərhələlərinin uğurlu keçməsinə imkan yaradır.

Əsərin səslənən sözdə ifadəsi o vaxt təsirli olur ki, ifadənin nitqi aydın və düzgün olsun. Başqa sözlə, ifadə orfoepiyanın tələblərinə ciddi əməl etsin. Bu isə öz növbəsində ifadənin - şagirdin şifahi nitqinin inkişafı üçün zəmin rolunu oynayır. İfadəli oxunun şifahi nitqin inkişafındakı rolu bununla məhdudlaşmır; oxuya hazırlıq mərhələsində ifadə mətnin, demək olar ki, bütün sözlərinin tələffüzü üzərində işləyir. Məntiqi vurğulu sözlərin tələffüzə fərqləndirilməsi üzərində ciddi düşüncə şagird məzmunundan asılı olaraq səsləndirilmələri - çalarları sezir, onların təbii, inandırıcı olmasına səy göstərir. Bütün bunlar şagird nitqinin təsirliliyinə, emosionallığına əhəmiyyətli təsir edir.

Qeyd edildiyi kimi, ifadəli oxu o vaxt uğurla nəticələnir ki, bədii mətnin ideya-məzmunu qavranılmış olsun. Deməli, əsərdə bədii həlli verilən problem ifadəni ciddi

düşündürür, onda müəyyən oxucu münasibətinin yaranmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində təsirsiz qalmır. Oxucunun - şagirdin həyata baxışında dəyişikliyin, inkişafın baş verməsinə səbəb olur, bütövlükdə dünyagörüşünün formalaşmasına şərait yaradır.

İfadəli oxu ifadədən əsərin dərin qatlarına nüfuz etməyi tələb edir. Əsəri ən kiçik detallarına qədər, necə deyərlər, ələk-vələk edən şagird sətiraltı mənalara, yazıçı niyyətini duyduqca həzz alır, hissləri cilalanır, ibrətamiz əhvalat və hadisələr ona güclü təsir edir. Bu, onun estetik duyğunun zənginləşməsinə, estetik tərbiyəsinə imkan yaradır.

Bədii mətnə bu cür yanaşma şagirdlərdə sözə həssas münasibətin formalaşmasına, diqqətin inkişafına səbəb olur.

Məlumdur ki, mətndəki təsvirlər nə qədər aydın, parlaq təsvir edilərsə, ifadə bir o qədər təbii, səmimi və inandırıcı olar. Bu baxımdan ifadəli oxunun təxəyyülün fəaliyyətinin səmərəliliyinə təsirini də unutmamaq olmur.

Bədii mətnin ifadəli oxusuna hazırlaşmaq asan iş deyil. Bu, çoxcəhətliliyi ilə seçilən mürəkkəb prosesdir. Həmin proses ifadədən yüksək əqli əmək tələb etməklə məhdudlaşmır; o, həmçinin, hissin, duyğunun, bir sözlə, emosional durumun ayaqda olması, fəallığı ilə səciyyələndir. Bu, gərgin əmək prosesidir, şagirdlərin əməkdə bisməsi, formalaşması deməkdir. Bu oxunu müntəzəm tətbiq etmək şagirdlərin mənanı zənginləşməsinə, zehni inkişafına geniş yol açmaq deməkdir.

Fellərdə -miş⁴ və -dı⁴ şəkilçilərinin öyrədilməsində interaktiv metodlardan istifadə

Gültəkin TAĞIYEVA,

Füzuli rayonundakı A. Əliyev adına

Böyük Bəhmənli kənd 2 saylı orta məktəbin müəllimi

Orta məktəbin Azərbaycan dili programında fəlsəfi 7-ci sinifdə tədris edilir. Bu bəhsdə -dı⁴ və -miş⁴ şəkilçilərinə ilk dəfə xəbər şəklində nəqli və şühudi keçmiş zamanlarını yaradan morfoloji əlamət kimi rast gəlirik. Bildiyimiz kimi, xəbər şəklində əsas qrammatik göstəriciləri zaman və şəxs şəkilçiləridir. Lakin şühudi keçmiş zaman şəkilçisi -dı⁴ və nəqli keçmiş zaman şəkilçisi -miş⁴ həm də omonimlik səciyyəsi daşdığına görə onların şagirdlərə öyrədilməsində Azərbaycan dili müəllimlərinin qarşısına bir sıra problemlər çıxır.

Əvvəlcə həmin şəkilçilərin daşdığı funksiyaları göstərmək istəyirəm.

1. Xəbər şəklində fəlin keçmiş zamanı iki cür olur:

a) şühudi keçmiş zaman; b) nəqli keçmiş zaman

Şühudi keçmiş zaman iş və hərəkətin keçmişdə icra olunub olunmadığını qəti şəkildə (şahidlik yolu ilə) bildirir.

Fəlin başlanğıc formasına -dı⁴ və şəxs şəkilçilərini artırmaqla düzəlir.

tək	cəm
oxu - du - m;	oxu - du - q
oxu - du - n;	oxu - du - nuz
oxu - du -;	oxu - du - lar.

Nəqli keçmiş zaman iş və hərəkətin keçmişdə icra olunub olunmadığının nəticəsini nəql - nağıl etmə yolu ilə bildirir və -miş⁴ şəkilçisi ilə düzəlir. Məs:

tək	cəm
oxu - muş - am;	oxu - muş - uq
oxu - muş - san;	oxu - muş - sunuz
oxu - muş - dur;	oxu - muş - lar.

2. Fəlin təsriflənməyən formalarından biri olan fəli sifətlərin yaranma yollarını öyrədərkən yenidən -miş⁴ şəkilçisi ilə qarşılaşırıq. Çünki dördvariantlı olan -miş⁴ şəkilçisi ilə keçmiş zaman mənalı fəli sifətlər də düzəlir. Məs:

- 1) açıl - miş (qapı),
- 2) yetiş - miş (meyvə),

3) oxun -muş(kitab),

4) görül -müş (iş).

3. Feli bağlamaların əmələ gəlməsində **də -miş** şəkilçisindən istifadə edilir, əsasən, iş və ya hərəkətin əsas fəldən əvvəl icra olunduğunu bildiren **-madan²** şəkilçisi ilə sinonim olur. Məsələn: Ev tapşırıqlarını **yazmadan** gəzməyə getmə, yaxud da ev tapşırığını yazmamış gəzməyə getmə.

Şagirdlərə onu da izah etmək lazımdır ki, feli bağlama şəkilçisi **-miş⁴** variantlı deyil, **-miş** şəkilçisindən əvvəl işlənən **-ma²** inkar şəkilçisinə uyğun olaraq 2 variantda – **-miş** və **-miş** şəklində işlənir.

4. Fel şəkillərinin hekayəsi **idi**, fel şəkillərinin rəvayəti **imış** hissəciyini felin sadə şəkillərinin üzərinə artırmaqla düzəlir və bu zaman felin mürəkkəb şəkilləri əmələ gəlir. Lakin bu hissəciklər sözə həm bitişik, həm də ayrı yazılır. **İdi**, **imış** hissəcikləri fellərə bitişik yazılana qısa ixtisar şəklində **-miş⁴** və **-dir⁴** formasında olur. Məsələn:

1) fel şəkillərinin hekayəsi:

tək	cəm
gəlir - di - m	gəlir - di - k
gəlir - di - n	gəlir - di - niz
gəlir - di	gəlir - di - lər

2) fel şəkillərinin rəvayəti:

tək	cəm
gəlir - miş - əm	gəlir - miş - ik
gəlir - miş - sən	gəlir - miş - sizin
gəlir - miş	gəlir - miş - lər

Hətta nəqli keçmiş zamanda III şəxsin təkində **-dir⁴** şəkilçisinin r hərfi (yaxud da (r) səsi) düşür, **-dir⁴** şəklində qalır. Bu hal yazılı nitqdə də meydana çıxır, lakin şifahi nitqdə daha çox müşahidə edilir. Məsələn: Qardaşım mənə məktub yazıbdı (r). O, tapşırığı yerinə yetiribdi(r).

Çoxillik təcrübəmdən yəqin etmişəm ki, şagirdlər **-dir⁴** və **miş⁴** şəkilçilərinin daşdığı funksiyaları, onların omonimliyini çox da asan qavraya bilmirlər. Lakin yeni təlim metodlarından istifadə etməklə bu cətinliyi aradan qaldırmaq mümkündür. İnteraktiv təlim metodu imkan verir ki, müəllim şagirdi əzbərçilikdən uzaqlasdırsın, onların süurluluğunu təmin etməklə yaradıcı fəaliyyətini inkişaf etdirərək çətini asanlaşdıra bilsin. Əlbəttə, bu işdə müəllim birdən-birə uğur qazana bilməz. Bunun üçün müəllimin gərgin əməyi və pedaqoji ustalığı vacibdir.

İl boyu fel bəhsini tədris edərkən **-di** və **miş** şəkilçilərinin daşdığı funksiyaları şagirdlərə izah edir, morfoloji omonimliyi şüurlu surətdə onlara öyrədirmə. Nəhayət, fel bəhsinin müqayisəli təhlili dərində belə bir metoddan istifadə edirəm.

Mövzunun adını yazı taxtasına yazıram, sinifdəki şagirdlərin sayının 20 olduğunu nəzərə alaraq onları 4 qrupa bölürəm. Daha sonra əvvəlcədən hazırladığım zərfləri qruplara paylayıram. Əlbəttə, qruplarda həm zəif, həm də nisbətən qüvvətli şagirdləri cəmləşdirirəm ki, bütün şagirdlər yaradıcı fəaliyyətdə olsunlar. Qruplara paylanmış zərflərin içərisindən suallar tərtib edilmiş kartoçkalar çıxır. Başqa bir zərfdə isə hazırlanmış sualların cavab kartları (müəllimin hazırladığı) qoyulur. Cavab kartları şagirdlərin cavablarını yoxlayarkən vaxt itkisi olmasın deyə hazırlanır. Suallar üzərində düşünmək üçün şagirdlərə 7-8 dəqiqə vaxt verirəm.

Kartoçka № 1

1. Felin nəqli və şühudi keçmiş zamanını əmələ gətirmək üçün hansı şəkilçilərdən istifadə edilir? Misallarla izah edin.
2. Felin nəqli keçmiş zamanı və **-miş⁴** şəkilçisi ilə əmələ gələn keçmiş zaman feli sifətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini izah edin.

Cavab kartı

1. Felin nəqli keçmiş zamanı **-miş⁴** və **-ib⁴**, şühudi keçmiş zamanı isə **-dir⁴** şəkilçiləri ilə yaranır. Məsələn: oxu - **muş** - am; oxu - **du** və s.
2. Felin nəqli keçmiş zamanı və **-miş⁴** şəkilçisi ilə əmələ gələn keçmiş zaman feli sifətlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini aşağıdakı cədvəldən daha aydın görmək olar.

Oxşar cəhətlər	Fərqli cəhətlər
1. Hər ikisi feldir	1. Nəqli keçmiş zaman təsriflənən, feli sifət isə təsriflənməyən feldir.
2. -miş⁴ şəkilçisi ilə əmələ gəlir.	2. Feli sifət ətrafına söz toplaaraq tərkib əmələ gətirir, nəqli keçmiş zamanda bu xüsusiyyət yoxdur.
3. Hərəkətlə bağlıdır və keçmiş zamanı bildirir.	3. Nəqli keçmiş zamanda işlənən fel bir qayda olaraq cümlənin xəbəri, feli sifət isə təyini olur.

Kartoçka № 2

1. **-miş⁴** şəkilçisi ilə həm feli sifət, həm də feli bağlama əmələ gəlir. Bəs bunları necə ayırd etmək olar?
2. **-idi**, **-imış** köməkçi sözləri fellərə bitişik yazılarkən şəkilçiləşir və morfoloji omonimlik yaranır. Deyə bilərsinizmi bu morfoloji omonimlik hansı fellərlə mümkündür?

M.F. Ağ...
16271

Cavab kartı

1. **-miş⁴** şəkilçisi ilə əmələ gələn feli sifətlərlə feli bağlamalar fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Feli sifət kimi	Feli bağlama kimi
1. Feli sifət həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyır.	1. Feli bağlama həm felin, həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır.
2. Sifət kimi ismin əvvəlində gəlir, necə? nə cür? hansı? suallarından birinə cavab olur.	2. Cümlədəki əsas feli müxtəlif cəhətdən izah edir və zərfin suallarına cavab verir. Məsələn: O, süfrəni yığışdırmamış evdən çıxdı.
Məsələn: Yetmişmiş meyvə dəridi.	3. - İdi, imiş köməkçi sözləri şəkilçiləşərkən nəqli və şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri, -miş və di⁴ feli sifət və feli bağlama şəkilçiləri -miş⁴ ilə morfoloji omonimlik təşkil edir.

Kartoçka № 3

1. Bildiyimiz kimi **-di⁴** şəkilçisi ilə felin şühudi keçmiş zamanı yaradır. Deyə bilərsinizmi daha hansı məqamlarda yazılı və şifahi nitqimizdə **-di⁴** şəkilçisi ilə qarşılaşırıq? Misallarla izah edin.

2. **Gəldi** və **gəlirdi** fellərində **-di⁴** şəkilçilərinin daşdığı funksiyaları izah edin.

Cavab kartı

a) **-di⁴** şəkilçisi şühudi keçmiş zamanı yaradır. **İdi** hissəciyi də ixtisar edilərkən **-di⁴** şəklində fellərə birləşir. Məsələn: **yazmışdı, gülürdü.**

b) **gəldi** sözü felin sadə şəklindədir və **-di⁴** şühudi keçmiş zaman şəkilçisidir, **gəlirdi** sözündə isə **-di⁴** **idi** hissəciyinin ixtisarıdır və həmin söz felin mürəkkəb şəklindədir.

Kartoçka № 4

Fikirləş tap.

1. Aşağıda verilmiş sözlərdən birində **-miş⁴** yalnız nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi başa düşülə bilər.

Qamış, yemiş, gümüş, camış, daramış, gülürmüş.

2. **di⁴** yalnız fellərə artırılan qrammatik şəkilçidir. Əgər **-di⁴** adlara (yəni feldən başqa əsas nitq hissələrinə) qoşularsa, onu necə izah edə bilərsiniz? Məsələn: aşağıdakı şeirdə olduğu kimi:

Gəncin biri Xeyir, birisi Şərdi,
Onlar adları tək işlər görərdi.

N. Gəncəvi.

Cavab kartı

1. Verilmiş sözlərdən **daramış** sözündə **-miş⁴** yalnız nəqli keçmiş zaman şəkilçisi kimi başa düşülə bilər.

2. Şeirdə verilmiş **Şərdi** və **görərdi** sözləri qafiyə yaradır.

Görərdi sözündəki **-di⁴** **idi** hissəciyinin ixtisarıdır, fele artırılmışdır. **Şərdi** sözü isə fel deyil, addır. Sözüün sonundakı **-di⁴** isə əslində **-dir** xəbərlilik şəkilçisidir.

Şagirdlər öz cavablarını hazırlayıb qurtardıqdan sonra (verilən vaxt ərzində) cavab kartlarını onlara paylayıram. Əgər nəyisə başa düşməkdə çətinlik çəksələr, həmin sualı yenidən izah edirəm. Dərsin sonrakı mərhələsində isə öyrətdiyim dərsin müsbət nəticəsinə əmin olmaq üçün mövzuya dair tərtib etdiyim testləri yazı taxtasında qeyd edirəm.

3. Komandalar ayrı - ayrılıqda öz cavablarını yazıb stolun üstünə qoyurlar. Ən çox və düzgün cavab tapan komanda yüksək qiymətə layiq görülür.

Testləri aşağıdakı kimi tərtib edirəm:

Test № 1

Mətnə altından xətt çəkilmiş şəkilçilər haqqında düzgün izahatı göstərin:

Mən aşiqəm qanlı gül,

Qanlı danış, qanlı gül

Yemiş bülbül bağrını

Çıxmış ağzı qanlı gül.

- A. Feli sifət şəkilçisidir.
- B. Fel şəklinin rəvayətidir.
- C. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisidir.
- D. Feli bağlama şəkilçisidir.
- E. Şəkilçi deyil.

Cavab: C

Test № 2

Cümlələrin birində altından xətt çəkilmiş söz felin mürəkkəb şəklindədir.

- A. Uşaq evdə yatırmış
- B. Uşağı yatırmışam.
- C. Ağac çiçəkləmişdir.
- D. Həyat gözəldir.
- E. Yetişmiş meyvə

Cavab: A

Test № 3

Doymamış əlini götür süfrədən,
İnsan sağlam olar az-az yeməkdən

N. Gəncəvi.

Şeirdəki **doymamış** sözündə **-miş** şəkilçisi aşağıdakılardan hansının morfoloji əlamətidir?

- A. Feli sifətin
- B. Feli bağlamanın
- C. Nəqli keçmiş zamanın
- D. **İmiş** hissəciyinin ixtisarıdır
- E. Şəxs şəkilçisidir.

Cavab: B

Test № 4

Əzizim gül üşüdü,
Şeh düşdü, gül üşüdü.
Güldün, əqlim apardın,
Bu, necə gülüşüdü?

Mətnə şühədi keçmiş zamanda olan neçə söz var?

A) 5, B) 2, C) 3, D) 4, E) 6

Cavab: A

İnteraktiv təlimin qruplarla iş metodu şagirdlərin elmi yaradıcılığını inkişaf etdirməklə yanaşı, onların əhval - ruhiyyəsini yüksəldir, passivliyini aradan qaldırır. Şagird öyrənəcəyi biliyi müəllimdən hazır şəkildə almır, problemin həllini özü düşünərək, yaradıcı şəkildə axtarır. Axtardığı sualın cavabını tapanda işə sevinir, fərəhlənir. Öz biliyinə, gücünə inam hissi daha da qüvvətlənir.

YUNUS ƏMRƏ MƏKTƏBDƏ...

Vidadi BƏŞİROV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Türk dünyasının istedadlı şairi, böyük mütəfəkkir Yunus Əmrənin ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat proqramına daxil edilməsi uğurlu addım kimi qiymətləndirilməlidir. Beşinci və yeddinci siniflərdə ayrıca əsərləri tədris edilən, yuxarı siniflərin icmal mövzularında xatırladılan bu görkəmli el sənətkarının həyata baxışı, yaradıcılığının məgzi, mahiyyəti barədə ədəbiyyat müəllimlərində dolğun təsəvvürün olması zəruridir. Məqalədə məsələyə məhz bu baxımdan yanaşılmışdır.

Öz tarixi dövrünün yaşamında qaranlıq və zülmət kabusunu nurlandıran, "vəhdəti-vucud" fəlsəfi baxışlarına həqiqi əməl, səxavət donu geyindirən, zülmətin qaranlığını hünərpərvər, xoş əməl salehliyi ilə yaran, "yaxşı insan" konsepsiyasını ətrafdakılara bədii sözün qüdrəti ilə təlqin edən Yunus Əmrə həm də zamanındakı ədalətsizliyi, həqarəti, haqq və iman yolunda ülvilikdən uzaq olan puç və bədnam əməlləri kəskin şəkildə qamçılıyır. Şair dövrünün bu olaylarını ifşa hədəfi seçməklə belə əməl sahiblərinə miskin yoldan əl çəkməyin faydasını aşkarlayır.

Bu qəbildən olan irfani şeirlərindəki bədii duyumlarda gənclərin, böyüyən nəslin etiqadlılıq, halallıq, imançılıq, inancılıq, əqidəsinə rəvnəq olan, tərbiyələndirici mənbə kimi faydalanmalarına bu gün də ehtiyac var. Şair haqq və ədalət məramını əldə bayraq tutaraq, öz dövrünün bütün müsəlman zümrələrinə xitab edərək, əxlaqi dəyər baxımından saf əmələ, əqidəyə xidmət nümunəsi olan "Müsəlmanlar, zəmanə yatlu oldu" adlı ilahələrinin birində deyir:

Müsəlmanlar, zəmanə yatlu oldu,
Hələl yenməz, haram qiymətli oldu
...Həramiylə xəmr tutdu cəhanı,
Fəsad işlər edən hörmətli oldu
...Şagird ustad iləərbədə qıdır,
Oğul ata ilə izzətli oldu.
Fəqirlər miskinlikdən cəkdi əlin,
Könüllər yıquban heybətli oldu
Peyğəmbər yerinə keçən xocalar,
Bu xəlgün başına zəhmətli oldu.
...Yunus, gəl aşıq isən tövbə eylə,
Nəsuha tövbə övçi qutlu oldu.

Şairin bədii-poetik dühasından nəşət tapan mənsur müqəddiməli məsnəviləri, qəzəlləri, hədisləri, divanı böyük bir sənət toplusu olub, həyatı dərk etmənin dialektik qüdrətini, sirli-mübhəm meyllərini, tanrıçılıq, eşq ülviliyini, məhəbbət ecəzkarlığını, mənəvi təkamül sıçrayışlarını, zaman möhnətlərini, insan qəlbində intəhasız zəmində fəvqəlbəşəri səviyyəyə qaldırır. Eşq fəzilətini insan idrakı üçün həqiqi meyar, ürfan dünyasına açılan əsaslı mənəvi ceşmə, dərin yatırımı olan təbiət ərmeğanı kimi vicdanı rənglərə, bəşəri boyalara bürüyərək, onlara əxlaqi, hikmətamiz bir

məzmun verir. O, haqq dərgahından nura boyanan müqəddəs eşqin fəlsəfi bəhrəsini ağıl cazibəsinə gətirərək, irfani düşüncəni elmi-idrak müstəvisində həlledici amil sayır. Əlbəttə, dövrün, zamanın cazibəsindən, ağıl, idrak patetikasından, öz mənəvi dünyasından ilhamlanan şair, şəxsi əmək, fitri istedadla yanaşı, həyatda insanın özünün kamilləşməsinə rəvac verən amilləri də inkar etmir. Ancaq orta əsr türk dünyasının sosial-mədəni həyatında böyük mövqe tutan Yunus Əmrə insanı bir qayda olaraq batini duyğular vasitəsilə təlimləndirmə tendensiyasını, ilahi eşqin zövqünü, könül rıqqətini yandıran qaynar özəmətinə daha çox sosiallaşdırır.

İnsan kamalını, onun daxili dünyasında arayıb axtarmaq cəhdinə böyük mənə verən Yunus Əmrə dostluq, sədaqət, əhd-peyman, vəfadarlıq, mehmandarlıq, ülfətlilik, pasibanlıq kimi yüksək keyfiyyətləri şəxsi zəmində formalaşdırmağa başlıca diqqət yetirir, bu yolla pərvəriş tapan, yaşamaq və yaratmaq səyinə əndişəli bir mənəbə kimi baxırdı. Yunus Əmrə bütövlükdə insanı iç dünyası ilə tanımaq niyyətində idi. Çünki, insan əgər sirlisoraqlı dünyanın minbir xassələrini ağıl, idrak gücü ilə fəth edib, mənimsədikdən sonra, ondan öz mənəvi dünyasının dürlü aləmini saflaşdırmaq, insaniləşdirmək üçün istifadə etmirsə, onda bəşər övladı birmənalı olaraq həmişə sızlar qalacaq, öz tərki dünyalıq düşüncəsindən yayına bilməyəcəkdir. Həqiqət, ədalət, yaxşı əməl sahibi olan insan isə daima öz içinə nüfuz etməli, öz daxili dünyasını axarlı-baxarlı həyatı nişanələrlə zinətləndirməlidir. Bu mülahizələr kontekstində gənclərimiz üçün ibrətamiz olan Yunus Əmrə poeziyasının ətirli gülüstanından hər zaman zərif çiçəklər dərmək olar. Budur, şeirlərinin birində şair haqlı olaraq söyləyir:

Yar yurəgim, yar gör ki, nələr var,
Bu xəlq içində bizə gülər var.
Qoy gülən gülsün, Həqq bizim olsun,
Qafil nə bilir Həqqi sevən var.
Bu yol uzaqdur, mənzili çoqdur,
Keçidi yoqdur, dərin sular var.
Çirdük bu yola eşqilə bilə,
Qürbətlik elə bizi salaq var.
Hər kim mərdanə, gəlsin meydanə,
Qalmasun cana kimdə hünər var.
Yunus, sən bunda meydan istəmə,
Meydan içində mərdanələr var.

Könlündəki mətin keyfiyyətləri insan mənəviyyatına çıraq tutan Yunus Əmrə qəlb, könül şairi olmaqla yanaşı, sufilik görüşlərindən öz yaradıcılığında istifadə etməklə bir daha dini fanatizmi yox, dini dəyərlənməni, cəhalət və mövhumatçılığı deyil, ağıl mülkünə qida verən həqiqi şəriət ayinçiliyini, avam, nadan düşüncə mövqeyini yox, real həyatı vərdişləri təbliğ edərək məsələlərin mahiyyətini bu kontekstdən dəyərləndirir. O öz şeirlərini nikbin ovqatlı xalq deyimləri ilə əlaqələndirərək, əsərlərinin böyük bir qismində tarixin sınaqlarından çıxmış atalar sözlərindən, zərb-məsəllərdən, müdrik el-oba deyimlərindən də sistemli tərzdə faydalanmış, dövrün hər cür bəlalı və ziddiyyətli hadisələrini nəzmə cəkməkdə öz sələflərinə görk olmuşdur. O, nəğməkar şair, gözəl qəlb tərçümanı, eşq divanəsi, ilham mücahidi olmaqla yanaşı, vətəndaş-şair amalını da pünhan saxlamamış, öz sənət incilərində, rəvan xalq dilində, milli koloritdə kök salan bədii sözün idrakı gücündən də yetərincə bəhrələnmişdir. Yəni el arasında dərviş adını almış Yunusun dili xalq hikmətindən yoğrulmuş

olub, bu gün də ictimai fikrə qaynaq tutan aforistik folklor nümunələri kimi çox qiymətlidir. Məsələn, onun söylədiyi “Yüz çuqalu gəlürsə yalancağı soyamaz”, “Kim kimə quyu qaza, kəndi düşər”, “Tağ nə qədər yüksək isə yol onun üstündən aşar”, “Arifə bir söz yetər” və s. bu kimi çoxsaylı atalar sözləri ilə bəzənib süslənmişdir.

Həyatın ziddiyyətli və təzadlı məqamlarını lirik ricətlərdə, təşbeh və bənzətmələrdə, təkiyə və anamlarında təsəvvüf elminə əsaslanmalarla ən dərin fəlsəfi qüdrətə tuşlayan şair vəcdə gələrək öz yaradıcılığında sırf ruhi mənəviyyatın həyəcan anlamını dilə gətirərək sistemli şəkildə, aydın, müfəssəl, lakonik tərzdə ifadə edən böyük düşüncə və ağıl sahibi idi. Onun qüdrətli sənət yolunda zamanəsinin tüğyanından doğan metafizik, ziddiyyətli məqamlar da xali deyil. Lakin, dövrünün ruhi əzablarını, munis durumlarını, dərin mündəricədə görüb-duymaq cəhdinə münasibət yönümü onun ideya irsinin əsas məgzini təşkil edir, desək, fikrimizcə daha ədalətli olarıq.

Onun öz dövrünün görüntülərini dürr sözlərlə tərənnüm edən ehtizazlı şeirlərində işıqlı, aydın düşüncə sahibinin əslində bütün zamanlar üçün önəmli olan qiymətli fikirləri əksini tapmışdır.

...Kim görmüşdür bayquşun gülüstana girdiyin,
Leyləklər zikr edəmər bir lətif avaz ilə.
Ya necə saqlar isən dürdanə göhər olmaz,
Kəklik kəkliklə uçar həmişə, baz baz ilə.
...Cahil, münafiq, münkir cümlə əqlinə şakir,
Aşıqlər didar sevər, ariflər niyaz ilə.
...Elmi əməl nə assı bir könül yıqdim isə,
Arif könül yapduğı bərabər Hicaz ilə
Əgrilər əgri ilə, toğrılar toğrı ilə
Yalan yalanı sevər, qammazlar qammaz ilə
Kimi dükkanda baqar, kimi xoşluqlar sevər,
Kimi bir pula möhtac, kimi canbaz ilə.
...Bu dünyayə inanma, dünyayı bənüm sanma,
Nəcələr bənüm demiş gedərlər xam bez ilə.
Eşq yağmurı tamlası könül göğündən tamar,
Sevgi yeli götürür yağmurı ayaz ilə.
Yunus, imdi gəm yemə, nedəm, nə qılam demə.
Gəlür kişi başna əzəldə nə yazıla.

Görkəmli tədqiqatçı-türkoloq Ə. Çəlpinarlı onun sənəti haqqında belə yazır:

“Ozlü və bilikli, geniş görüşlü və anlayış qabiliyyətli olub. Bu qabiliyyətinin verdiyi təbii qüdrət dünyəvi və insanidir. Sənətini xalqın xidmətinə və faydasına verdiyi üçün ifadələrindən mənimsəmiş və ən çətin şeyləri belə rahatca xalq dili ilə anlatmışdır. Doğrusu Yunusun sənətindəki sirr də onu ədəbiləşdirən qüdrətin siriidir.

O, oxumuş, yazmış, zamanın biliklərini həzm etmişdir. Zahiri biliyi onu təmin etməmiş, elmi bilikləri öyrənmişdir. Çiy ikən bişmiş, məcazi eşqdən həqiqi eşqə, ölüm qorxusundan əbədiyyətə, elmdən irfana, şəriətdən həqiqətə, mücahədədən müşahidəyə, qulluqdan tanrılığa yetmiş tam bir insandır”.

İnanırıq ki, Yunus Əmrə gələcəkdə ədəbiyyat proqramlarında daha layiqli yer tutacaq. Bu haqqı ona xalq müdrikliliyini əks etdirən həmişəyaşar poeziyası verir.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ ŞAĞIRD FİLMLƏRİNİN HAZIRLANMASI

Afət SÜLEYMANOVA,
Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi işçisi

Azərbaycanda İnformasiya və kommunikasiya texnologiyası strategiyası 2003-cü ildə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən ratifikasiya edilmiş və 2003-2012-ci illər üçün müəyyən edilmişdir. Həmin strategiyanın tərkib hissələrindən biri də təhsil sistemində təlim nəticələrini yüksəltmək məqsədi ilə İKT-nin imkanlarından istifadə məsələləridir. Odur ki, məktəblərin informasiya və kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin edilməsi Azərbaycanda aparılan təhsil islahatlarının çox mühüm mərhələsi kimi həyata keçirilməkdədir. Bu gün məktəblərin kompüterləşməsi istiqamətində həlledici addımlar atılmaqdadır. 2005-2006-cı tədris ilində ümumtəhsil məktəblərinə hər 30 şagirdə bir kompüter verilməsi məktəbin müasirləşməsi, təlim prosesinin zamanın tələblərinə uyğunlaşdırılması istiqamətində atılan mühüm addımlardır. Bu istiqamətdə həyata keçirilən yeniliklər müə səviyyədə təşkili istiqamətində təhsil işçiləri qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. İlimlərin fəaliyyətlərinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması və təlim prosesinin yüksək

Yeni texnologiyaların tətbiqi təlimin formasını və məqsədini kökündən dəyişməklə bütün öyrənmə prosesini və pedaqoji fəaliyyəti yeni prizmadan təqdim edir və onu yeni bir hadisə kimi dəyərləndirməyə dəvət edir. Bu elə bir prosesdir ki, fənn müəllimləri öz fənnini tədris edərkən kompüter texnologiyalarının imkanlarından istifadə etməyə və öz dərsinin keyfiyyətini yüksəltməyə çalışmalıdırlar. Eləcə də texnoloji vərdişlərə yiyələnmək üçün ədəbiyyat fənninin tədrisi prosesində geniş imkanlar vardır. Müəllim mövcud yolları öyrənəndən sonra özü də problemə yaradıcı yanaşmalı və daha səmərəli və yeni yollar axtarışında olmalıdır. İnkişafda olan bir çox ölkələrdə öyrədən və öyrətmə ilə bağlı müzakirələrdə bu məsələ diqqət mərkəzindədir: təhsildə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyin ən gözəl yolları hansılardır? Həqiqətən uğurla nəticələnən kompüterli ədəbiyyat dərslərini həyata keçirmək üçün müəllim - şagird və şagird-şagird formasında elə ardıcıl və uyğun şəkildə iş təşkil olunmalıdır ki, müəllim qarşıya qoyduğu məqsədə nail ola bilsin. Bütün bunlar üçün isə ilk növbədə uyğun mühitin yaradılması tələb olunur:

Əldə olunmuş təcrübə onu göstərir ki, həmin mühitin aşağıdakı məzmununda qurulması daha çox didaktik əhəmiyyət kəsb edir.

- Müvafiq bilik və bacarıqlara malik müəllim
- Texniki təchizatlarla təmin edilmiş sinif otağı və ya kompüter laboratoriyası
- Texnologiyalarda çalışma vərdişlərinə malik şagirdlər
- Uyğun proqram təminatı

● Hər zaman yardımçı olmağa hazır olan mütəxəssislər, həmkarlar

Şagird belə dərsin ilk mərhələsində ssenari yazmaq tapşırığını yerinə yetirərkən müxtəlif mənbələrdə araşdırmalar aparır. Bununla o, yaşadığı ərazi ilə bağlı müxtəlif xarakterli bilikləri öz tədqiqatları nəticəsində əldə edir, yəni tədqiqatçılıq vərdişlərini inkişaf etdirir, tənqidi təfəkkürün formalaşmasına nail olur. Nəticədə şagirdlərin kiçik əsəri olan film ssenarisi onların birgə əməyinin bəhrəsi kimi meydana çıxır. Birgə fəaliyyət prosesində həm də şagirdlərin qarşılıqlı hörmət, dözümlülük, məsuliyyət, liderlik kimi dəyərləri inkişaf etdirilir.

Dərsin növbəti mərhələsində şagirdlər yenə də qrup şəklində, onlardan daha çox yaradıcılıq bacarıqları tələb edən şagird filminin çəkilişini həyata keçirirlər. Filmin montajı: uğursuz kadrlardan təmizlənməsi və səsləndirilməsi, eləcə də filmin adının və iştirakçıların adlarının yazılması kimi tərtibat işlərinin təşkili növbəti dərsdə həyata keçirilir. Sonda, dördüncü dərsdə, müxtəlif fənn müəllimlərinin iştirakı ilə filmin təqdimatı həyata keçirilir. Film təhlil edilir, nöqsanlar sadalanır, şagirdlərə gələcək fəaliyyətlərinin düzgün qurulması istiqamətində məsləhətlər verilir.

Bu cür dərsin gerçəkləşməsi İKT olmadan qeyri-mümkündür. İstər ən sanballı mənbələrdən informasiyaların əldə edilməsi, istərsə də filmin montajı və onun təqdimata hazırlanması prosesi İKT ilə birbaşa bağlıdır. Bu cür dərslər şagirdin yazılı və şifahi nitqinin inkişafını təmin etməklə bərabər, həm də şagird intellektinin yüksəlməsinə, onun fəal vətəndaş kimi formalaşmasına xidmət göstərir. Təcrübədə bunun gerçəkləşməsinə necə nail olmaq olar?

Bakı şəhərindəki 181 sayılı məktəbdə aparılan dərslərdən birinin məzmununu oxucuların diqqətinə çatdırırıq. Müəllim şagirdlərinin intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi, estetik tərbiyəsinin təşkili məqsədi ilə şagirdləri bir neçə qrupa bölür. Eyni zamanda mövzunun işlənməsində əhəmiyyətli nəticəyə nail olmaq üçün qrupları təşkil edən müəllim aşağıdakı amilləri nəzərə almalıdır:

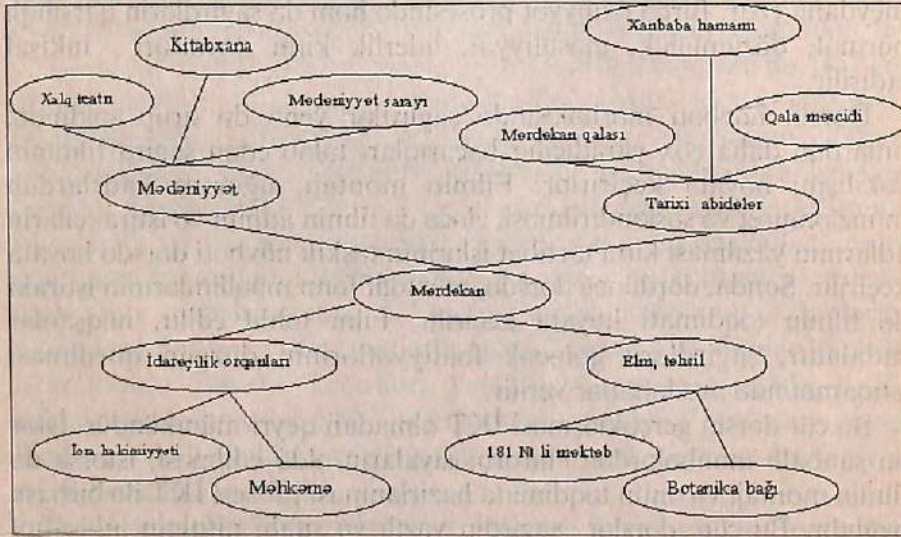
Qrup müxtəlifcinsli olmalıdır:

- yetirən və az yetirən şagirdlər;
- qızlar və oğlanlar;
- texniki təchizatlardan istifadə vərdişləri olanlar;
- yüksək nitq qabiliyyəti olan şagirdlər;

Qruplar formalaşdırıldıqdan sonra hər qrup məktəbin texniki bazasından kameralarla təmin olunur. Məqsədə çatmaq üçün 3 saatin kifayət olmadığını nəzərə alaraq mövzunun tədrisinin 4 saat ərzində həyata keçiriləcəyi müəyyənləşdirildi. Sinif təşkil ediləndən sonra müəllim dərsin mövzusunun şagirdlərə elan etdi. Onlar hər semestr bir

film çəkəcəklər. Şagirdlər "Mənim şəhərim" mövzusunda çəkiləcək filmin ssenarisini yazmalı idilər. Müəllim bunun nəyə görə lazım olduğunu izah etdi.

Şagirdlər təklif etdilər ki, onların şəhəri çox böyük olduğundan yaxşı olardı ki, "Mənim qəsəbəm" mövzusu üzrə işləsinlər. Təklifin maraqlı və məqsəduyğun olduğu nəzərə alınaraq səs çoxluğu ilə qəbul edildi. Şagirdlər həmin mövzuya aid filmin ssenarisi üzrə çalışmaq üçün qruplara bölündülər. Müəllim qrup üzvlərinə öz aralarında vəzifə bölgüsü aparmağı və lider seçməyi tövsiyə etdi. Onlar qəsəbə haqqında bildiklərini qeyd edir və hansı məsələlərə toxunmağın vacib olduğu haqda qızgın müzakirələr aparırdılar. Nəticədə onlar aşağıdakı "Yaddaş xəritəsini" tərtib etdilər:

Müəllim qrupların müzakirələrinə nəzarət edirdi ki, müzakirələr mübahisələrə və konfliktlərə çevrilməsin.

Şagirdlərin fəaliyyətinin təşkilini tənzimləyən aşağıdakı suallardan ibarət kartlar paylandı:

- bu qəbildən nə kimi filmlər görmüsünüz?
  - onları fərqləndirən hansı cəhətlər var?
  - hər ikisi eyni ideya daşıyan və ya çox oxşar filmlər görmüsünüzmü?
- Az sonra məsələni daha da dəqiqləşdirəcək suallar verildi:
- siz öz filminizin hansı fərqli cəhətləri olmasını istərdiniz?
  - həmin fərqli cəhətlərə malik olmaq üçün nə etməyiniz lazımdır?
  - fikirlərinizi ifadə etmək üçün çəkilişlərinizi hansı formada həyata keçirəcəksiniz?

Əsas istiqamətlər müəyyənləşdikdən sonra şagirdlər arasında vəzifə bölgüsü aparıldı və sonra hərə öz vəzifəsini yerinə yetirməyə başladı: kimi kompüter arxasına keçib İnternet saytlardakı ən son informasiyaları əldə edir, kimi müəllimin sinfə gətirmiş olduğu qəzet və jurnal səhifələrində axtarışlar aparır, kimi məktəb kitabxanasının kitabları üzrə araşdırmalarını həyata keçirirdi. Tədqiqatların sonunda şagirdlər əldə etdikləri materialları bir yerə topladılar. Əldə edilmiş

informasiyaları təhlil edib, onlardan lazım olanlarını seçdilər. Şagirdlər həmin materialları öyrəndikdən və mövzu ilə bağlı zənginləşdikdən sonra artıq işlənmiş plan üzrə ssenarilərini yazdılar. Həmin ssenarilər kompüterin Microsoft Word programında çap olunduqdan sonra qruplar tərəfindən müzakirəyə təqdim olundu. Təqdim olunmuş materiallar qiymətləndirildi.

Təlim proqramı yeni təlim üsullarının tələblərinə cavab vermədiyindən şagirdlərə filmi çəkmək sinifdən xaric fəaliyyət kimi tapşırıldı. Film çəkmək üçün şagirdlər öz aralarından yaradıcı heyəti seçdilər. Növbəti dərsə qədər məktəbdə mövcud olan yeganə videokameradan istifadə edərək (vəzifə bölgüsü aparılmışdır: rejissor, operator, diktör, montajçı) filmin çəkilişini həyata keçirdilər.

Filmin çəkilişi həyata keçirildi və növbəti dərs qoşa saat kimi filmin montajına həsr edildi. Artıq vaxt aparmasın deyərək müəllim əvvəlcədən filmi videokameradan kompüterə ixrac etmişdir. Şagirdlər sürətlə çalışır, keyfiyyətli və vacib kadrları saxlayır, lazımlı hesab etmədiklərini isə silirdilər. Hərəkətdə olan yazılar, musiqi və s. əlavələr də edildikdən sonra film hazır vəziyyətə gətirildi. Dərs boyu informatika müəllimi şagirdlərin fəaliyyətində onlara yaxından yardım edir, yadlarından çıxan məqamları onlara xatırladırdı.

Dördüncü dərs filmin təqdimatı keçirildi. Təqdimata ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, ingilis dili, informatika və digər fənn müəllimləri dəvət edildi. Şagirdlərin doğma qəsəbələrinin tarixində, siyasi, iqtisadi, mədəni hayatında mühüm rol oynayan məkanlar və şəxsiyyətlər haqqında yaratdıqları bu film təhlil edildi. Hər müəllim öz sahəsi ilə bağlı fikirlərini bildirdi, əsərin üstünlüklərini göstərdi və iradlarını qeyd etməklə yanaşı, tövsiyələrini verdi. Sonda müəllimlər gizli səsvermə yolu ilə filmi qiymətləndirdilər. Film beş ballı qiymət sistemi ilə 4-ə layiq görüldü.

Dərs başa çatdıqdan sonra, onun nəticələri mütəxəssislər tərəfindən təhlil edildi. Belə məlum oldu ki, film çəkilişi şagirdlərdə aşağıdakı keyfiyyətlərin formalaşmasına təsir göstərmişdir:

1. Qəsəbənin tarixi, mədəniyyəti, elm və təhsili, idarəçilik orqanları, yaradıcı insanları haqqında müvafiq mənbələrin öyrənilməsi;
2. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitq, iştirakçılıq, tənqidi təfəkkür, birgə fəaliyyət, nəticə çıxarma, tədqiqatçılıq, yaradıcılıq, liderlik, kompüter vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi;
3. Şagirdlərin qarşılıqlı hörmət, özünə nəzarət, məsuliyyət, fərqli fikirlərə dözümlülük, öz tarixinə və mədəniyyətinə bağlılıq kimi xüsusiyyətlərinin formalaşdırılması;

Rabitəli nitqin inkişafına nail olmaq üçün müəyyən edilmiş inşa yazının İKT (informasiya və kommunikasiya texnologiyası) vasitəsi ilə uğurla həyata keçirilməsi bu dərsin imkanlarını daha da genişləndirmiş, şagirdlərin istər intellektual, istərsə də iştirakçılıq vərdişlərinin inkişafına nail olmaq üçün maksimum şərait yaratmışdır. Beləliklə, müəllim İKT-nin yardımı ilə yeni təlim metodlarının tətbiqinə əsaslanaraq dərs prosesində şagirdlərin maksimum fəallığını təşkil edərək qarşıya qoyulan məqsədə nail olmuşdur.

LİRİK ŞEİRLƏRİN ÖYRƏDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Sevda ZEYNALOVA,

Bakı şəhərindəki 168 sayılı məktəbin müəllimi

Təcrübəmdən bilirəm ki, VIII sinif şagirdləri Aşıq Ələsgərin “Dağlar” rədifli qoşmasını maraqla mütaliə edirlər. Əsərin dilindəki şirinlik, məzmunun aydınlığı, hissələrin səmimi ifadəsi məktəbliləri cəlb edir. Bundan istifadə edərək əsərin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil fikir söyləmələrinə, nəticə çıxarmalarına çalışıram. Həmin əsərin tədrisində həm ənənəvi, həm də yeni təlim metodlarından istifadə edirəm. Bu mövzunun tədrisi ilə bağlı fikirlərimi həmkarlarımla bölüşmək istəyirəm.

Şagirdlərim sinifdə, adətən, qrup halında oturlar. Hər qrup 5 nəfər şagirdi birləşdirir. Sinif üzrə 5 qrup fəaliyyət göstərir. Hər qrupun adı var: “Zirvə”, “Ulduz”, “Səma”, “Şəfəq” və “Qartal”. Əvvəlcədən hazırladığım kartoçkalari dərslərin əvvəlində komandaların liderlərinə verir, fikirləşmək üçün vaxt ayırıram.

Kartoçka 1

Aşıq Ələsgərin doğulduğu ailə və onun uşaqlıq illəri haqqında nə deyə bilərsiniz?

Kartoçka 2

Aşıq Ələsgər təhsil almışdır mı? O, aşıqlıq sənətini kimdən öyrənmişdir?

Kartoçka 3

Aşıq yaradıcılığı ədəbiyyatın hansı qoluna daxildir? Aşıq Ələsgər yaradıcılığında ən çox hansı məsələlərə diqqət yetirmişdir?

Kartoçka 4

Dədə - Qorqud kimdir? Hansı sənətlə məşğul olmuşdur?

Cavabların dinlənilməsində hansı komanda zəif cavab versə və ya düzgün cavab verməsə, başqa komanda ona aydınlıq gətirir. Bu şəkildə qurulmuş dərslərdə zəif şagirdlərin “yaxşı oxuyanların arxasında gizlənməsinə” imkan verməmək üçün birinci növbədə onları danışıdır, nəticəni, müəyyən əlavəni komandanın digər üzvlərindən və komanda liderlərindən soruşuram.

Giriş sözündə qeyd edirəm ki, qoşma, gəraylı, təcnis, müxəmməs ustadı kimi şöhrətlənən Aşıq Ələsgərin “Dağlar” rədifli qoşmasında vətən dağlarının ilin hər fəslində aldığı təkrarolunmaz mənzərə böyük ustalıqla əks etdirilmişdir.

Qoşmanı bənd-bənd şərh edirəm.

Elə birinci bənddə aşığın sözdən yüksək səriştə ilə, sənətkarlıqla istifadə etdiyinin şahidi oluruq. Yaz aylarında təbiətin üzə gülməsi, lirik qəhrəmanın qəlbini oxşayır. Bədii sözün qüdrətindən məharətlə istifadə edən sənətkar dağlara süsəndən, lələdən, sünböldən bəzəkli libas biçir:

Bahar fəslə, yaz ayları gələndə,
Süsənli, sünbüllü, lalalı gağlar.
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.

Sənətkar göstərir ki, dağlar heç bir insana fərq qoymayıb, yoxsula da, varlıya da öz qoynunda yer verir.

İkinci bəndin üçüncü və dördüncü misralarında müqayisədən istifadə edərək, dağlardakı bulaqların suyunu dirilik suyu adlandırır, kədəri, həsrəti insanlardan uzaqlaşdıran qüvvə kimi dəyərləndirir:

Çeşməsindən abi - həyat car olur,
Dağıdır möhnəti, mələli dağlar.

Yazın ən gözəl çağında el qızlarının çeşmə başından əskik olmaması və bunun yaratdığı mənzərə, dağlardan bərəkətin, təbii nemətlərin kəmə olmaması üçüncü bənddə poetik dillə təsvir edilir.

Yazın bir ayıdı çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çeşmədən gözəl yığnağın,
Axtarma motalın, yağın, qaymağın...
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar.

İlin müxtəlif fəsilərində dağların aldığı fərqli mənzərə elə ustalıqla ifadə edilmişdir ki, hər misra bitkin bir təbiət lövhəsini əks etdirir, cazibədar peyzaj cızır.

Yayın əvvəlində dönürsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana,
Payızın zəhməri qoyur virana,
Dağıdır üstündən calalı dağlar.

Təbiətin özünəməxsus qanunları, qeyri - adi dönüşləri incəliklə, təsirli boyalarla ifadə edilmişdir. Dağları bir andaca sis dumanın alması, aramsız çiskin tökməsi, leysan yağışların törətdiyi tələfatlar təbii, inandırıcı şəkildə çatdırılmış, fikrin məcazi ifadəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Növbəti bənddə oxuyuruq:

Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Bu bənd məcazların işlənməsi baxımından zəngindir. Fikrin məcazi ifadəsi, bir tərəfdən, oxucunun gözləri qarşısında əzəmətli mənzərə yaradırsa, digər tərəfdən, dağların sadə, təvazökar “təbiəti” barədə təsəvvür formalaşdırır.

Yeddinci bənddə payızın axırlarında elatin dağlardan köçməsi təsvir olunur. Bahar fəslində çiçək açan nərgizlər bu ayrılığa dözə bilmir, sarılır, solur... dağların bu cah - calalının pozulması, kimsəsizləşməsi aşığın qəlbinə bir kədər, soyuqluq gətirir. Qəmli, dərddə günəş keçirən həssas sənətkar özünü Məcnuna bənzədir.

Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül nərgizin saralı,
Ələsgər Məcnun tək yardan yaralı,
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar.

Aşıq Ələsgərin eyni mövzuda olan ikinci "Dağlar" qoşması (Bir ay yarım növbahardan keçəndə...) proqramın tələbinə əsasən sinifdən xaric oxu materialı kimi öyrədilməlidir. Dərslərdə bu iki şeirin oxşar və fərqli cəhətlərinin aydınlaşdırılması da məqsəduyğun sayılmışdır. "Bir ay yarım növbahardan keçəndə..." qoşmasının öyrədilməsinə həsr etdiyim sinifdən xaric oxu dərslərində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirirəm. Elə giriş sözümdə qeyd edirəm ki, şeirdə güclü kədər, təəssüf hissi ifadə edilmişdir. Xalqımızın qanına susayan, düşmənçilik hissindən heç vaxt uzaqlaşmayan ermənilər zaman - zaman müxtəlif bölgələrdə yaşayan əliyalın soydaşlarımıza divan tutmuşlar.

1918-1919-cu illərdə yenə torpaq iddiasına düşən hiyləgər, namərd ermənilərin güclü soyqırımına məruz qalan Göyçə eli ətraf bölgələrə səpələnir. Bir müddət Kəlbəcərdə yaşayan Aşıq Ələsgər ara səngiyəndən sonra el - obasına dönür. Yurdunu dağılmış görən aşığın qəlbi qubarlanır, çal-çağırılı, xəşbəxt günləri yadına düşür:

Hanı mən gördüyüm qurğu - büsatlar?
Dərdməndlər görse, tez bağı çatlar;
Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar;
Niyə pərişandı halların, dağlar?!

Lirik qəhrəmanın qəlbinin ağrımalarına, gözlərinin yaşarmasına əsas səbəb igidlər məskəni, ərənlər yurdu olan dağlar indi boş qalıb, orada kişi nərəsi eşidilmir, ağır məclislər qurulmur.

Qoşmanın son bəndində kədər notları ilə bərabər qarğış nidaları da əksini tapıb:

Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı,
Arsız aşiq elsiz niyə yaşadı?
Ölsün Ələsgər tək qulların dağlar!

Bu gün Azərbaycan torpağının 20% -dən çoxunun düşmənin tapdığı altında qaldığını, Aşıq Ələsgərin vətəni Göyçə mahalının, Laçın, Kəlbəcər, Xocalı, Xankəndi, Şuşa, Zəngəzurun işğalını şagirdlərə xatırladım. İşğal altında qalan torpaqlarımızın ən münbit, yararlı torpaqlar olduğunu, əhalisinin bu gün respublikamızın müxtəlif ərazilərinə səpələndiyini, qaçqın həyat tərzini keçirdiyini vurğulayaraq düşməne nifrət hissi aşılayıram. Bununla da şagirdlərdə yurd sevgisinin, vətən, torpaq istəyinin güclənməsinə çalışıram. Onları vətən torpağının azad edilməsi uğrunda mübarizəyə hazır olmağa çağırıram.

Yeni biliyi möhkəmləndirmək məqsədilə hazırladığım kartoçkalı qrup rəhbərlərinə paylayır və cavabları dinləyirəm.

Kartoçka 1.

Aşıq Ələsgər lirik şeirlərini hansı janrlarda yazmışdır?

Cavab: Aşıq Ələsgər lirik şeirlərini qoşma, gəraylı, tənqis, müxəmməs və s. janrlarda yazmışdır.

Kartoçka 2.

"Dağlar" qoşmasında, başlıca olaraq, hansı fikirlər ifadə edilmişdir?

Cavab: Qoşmada vətənə dərin məhəbbət, ona bağlılıq öz qabarıq əksini tapmışdır. Vətənin başının üstünü alan təhlükə aşığı kədərləndirir, həyəcanlandırır.

Vətənin öz şöhrətini qoruyub saxlaması arzusu əsərdə mühüm yer tutur.

Kartoçka 3.

Əsərdən nümunələr gətirməklə onun bədii xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

Cavab: Qoşma birinci bəndindən sonuncu bəndinədək aydın, cəlbedici dili ilə oxucunu heyran edir. Diqqəti çəkən ən mühüm cəhət isə hissələrin səmimi ifadəsidir. Canlı danışq dilindən gələn sözlər misra daxilində elə ustalıqla düzülüb ki, oxucu həm fikri tez, asan başa düşür, həm də böyük zövq alır. Bu sözlər, həmçinin, lirik qəhrəmanın daxili aləmi, psixoloji vəziyyəti barədə aydın təsəvvür yaradır.

Kartoçka 4.

Qoşmaların qafiyə quruluşunu izah edin.

Cavab: Hər bəndi dörd misradan, hər misrası on bir hecadan ibarət olan şeir şəklində qoşma deyilir. Qoşmanın qafiyə sistemi sabitdir; birinci bəndin birinci, üçüncü misraları sərbəst, ikinci, dördüncü misraları həm qafiyə olur; qalan bəndlərdə üç əvvəlinci misra bir-birilə, dördüncü misra isə birinci bəndin son misrası ilə həm qafiyə olur. Son bəndində sənətkar ya adını, ya da ədəbi təxəllüsünü əks etdirir.

Kartoçka 5.

Aşıq şeirinin gəraylı və tənqis janrlarının qoşmadan necə fərqləndiyini nümunələrlə aydınlaşdırın.

Cavab: Gəraylı səkkiz hecalı olur.

Gözəl, sana məlum olsun,
Alışmışam, yanırım mən.
Ala gözlər süzüləndə,
Canımdan usanıram mən.

Gəraylı, adətən, üç, yaxud beş bənddən ibarət olur. Qafiyə quruluşu: abvb, qqqb, gggb şəklində olur. Son bənddə şair adını, yaxud təxəllüsünü söyləyir.

Qafiyələri cinas sözlərdən ibarət olan şeirə tənqis deyilir.

Adət budur, yar xəbərin yar alar,
Mənim yarım zəif canım yaralar,
Yərbəyerdən sızılacaq yaralar,
Rəhm eylə Cüməyə, ay ağa düşdüm.

Tənqisin birinci, ikinci, üçüncü misralarında işlədilən "yaralar" sözləri cinas qafiyələrdir. Şəkilcə eyni olmalarına baxmayaraq hər biri fərqli mənə daşıyır.

QUBANIN BƏZİ MİKROTOPONİMLƏRİ

Mahir BALASIYEV,
Azərbaycan MEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun dissertantı

Keçən əsrin 50-ci illərindən onomastik vahidlərin öyrənilməsi geniş vüsət aldı. Xüsusilə tarixi yer-yurd adlarının öyrənilməsi istiqamətində atılan addımlar Azərbaycan elminin nailiyyəti kimi qiymətləndirilə bilər. Onomastik vahidlər xalqın tarixi, etnogenizi, adət-ənənələri və dil tarixinin inkişaf qanunauyğunluqlarının tətbiqi üçün maddi dəlil kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elə həmin mövqedən yanaşdıqda Quba rayonu ərazisindəki toponimlərin hərtərəfli tətbiqi məqsədəuyğundur. Özünün təbiəti ilə şöhrət tapmış Quba rayonu respublikamızın təbiət fonunda geniş yer tutur. Bura Azərbaycanın ən qədim diyarlarından bir faktı unutmamaq ki, mənası aydınlaşdırılmamış əksər toponimlərin əsas xüsusiyyətlərini, eləcə də həmin ərazidə mövcud olan mikrotoponimlərin mənasını aydınlaşdırmaqla daha dəqiq nəticələr əldə etmək olar.

Toponimlərin meydana gəlməsi xalqın həyatında baş verən hadisələrlə sıx bağlıdır. Göründüyü kimi, bəşər tarixinin ən qədim dövrlərindən müxtəlif ictimai-iqtisadi hadisələrlə, xüsusilə gündəlik tələbatla bağlı olaraq yaranmış coğrafi adlar qəbilə, tayfa və dil ittifaqları

nın genişləndiyi dövrlərin meydana gəldiyi, elm və mədəniyyətin inkişaf etdiyi dövrlərdə sayca artmağa və maddi aləmin daha dərinlən dərk edilməsi, təbiətin hərtərəfli mənimsənilməsi ilə ən xırda obyektlər belə müəyyən adlarla adlandırılmağa başlamış, nəticədə yer üzündə sayı-hesabı olmayan, ulduzlar qədər olan coğrafi adlar meydana gəlmişdir. (Tofiq Əhmədov. "El-obamızın adları". Bakı, 1984. səh. 9.)

Mikroelementlərlə yanaşı, mikrotoponimlərin də mənə və yaranma yollarını araşdırmaq, onları dil xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaq diqqət mərkəzindən kənar qalmamalıdır. Çünki dar mənada işlədilən yer adlarını tədqiq etməklə bir sıra qaranlıq mətləblərə daha çox aydınlıq gətirmiş olarıq. Xüsusilə, tədqiqatlar zamanı bölgələrin coğrafiyası diqqətlə nəzərdən keçirilməli, tədqiqat obyektinin yerin dil xüsusiyyətləri, etnik mənşəyi yaddan çıxmamalıdır. Dosent Faiq Şahbazlı bu problemə toxunaraq yazır: "Azərbaycan onomastikasının tədqiqi zamanı işin coğrafiyası dəqiq müəyyənləşdirilməli, araşdırmalar konkret rayonlar üzrə aparılmalıdır. Təcrübə göstərir ki, "ordən-burdan" prinsipi ilə apa-

rılan araşdırmalar ümumən onomastik sistemin öyrənilməsinə xidmət etsə də, bu zaman ərazi ilə tanış olmadığından tədqiqatçının yan keçdiyi maraqlı faktlar işıqlandırılmır və sonrakı tədqiqatlar üçün mövzu müəyyənləşdirilməsində, konkret miqyas seçilməsində çətinliklər yaranır". (F. Şahbazlı "Əmirxanlığın iki hidronimi" AOP, Bakı, 1996, səh. 114).

Tarixdə baş vermiş hadisələr və ya dövrün ictimai-siyasi mühiti fərqli olduğuna görə ümumiyyətlə adlar barədə söylənilən fikirlərdə də təhriflər az deyildir. Ona görə zaman ötdükcə adlarımız, xüsusən də yer-yurd adları barədə tədqiqatlar təkrar-təkrar təzələnməlidir. Bir şeyi təəssüf hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, toponimlərin tədqiqi zamanı mikrotoponimlərə az toxunulmuşdur. "Azərbaycan ərazisindəki rayonların mikrotoponimləri də toponimləri kimi bir neçə təbəqəyə ayrılır. Bu cəhətdən türk mənşəli mikrotoponimlər arasında qədim türk dillərinə mənsub bir çox sözlərin tədqiqinin böyük elmi əhəmiyyəti vardır. Şübhəsiz ki, belə adların tədqiqi dilimizin və xalqımızın öyrənilməsində, mübahisəli və məlum olmayan bir sıra məsələlərin araşdırılıb dəqiqləşdirilməsində dilçiliyimiz üçün çox vacib və dəqiq faktlar verə bilər". (R. İsmayılova, Q. Məşədiyev, Q. Səfərov. "Azərbaycan dilinin onomastikası". Bakı, 1987, səh. 113.)

Biz, burda konkret bir bölgənin - **Quba rayonunun Xaltan ərazisinin mikrotoponimlərini** nəzərdən keçirəcəyik. Xaltan coğrafi mövqeyinə görə Qonaqkənd

fiziki-coğrafi rayonu ərazisində yerləşir. "Qonaqkənd fiziki-coğrafi rayonu cənubi şərq Qafqazın şimal yamacının dağlıq hissəsini əhatə edir. Relyefi Samur-Dəvəçi ovalığından 100-200 m. Mütləq yüksəklikdən başlamış 4480 metrə qədər ucalır". (B. Budaqov. "Azərbaycan təbiəti". Bakı, 1988, səh. 113.)

Xaltan Böyük Qafqaz dağlarından Yan silsilə ilə Qaytarqoca dağları arasında yerləşir. Bu bölgədə əsasən tatlar yaşayırlar. Xaltan inzibati ərazi vahidliyi altı kənddən ibarətdir. Bunlar **Mucu, Rəngidar, Çarxaçı, Xaltan, Nütəh və Utuq** kəndləridir. Bu ərazidə mövcud olan mikroelementlər də rəngarəngdir. Şamaxı, Dəvəçi və Quba rayonlarının əraziləri ilə qonşu olan Xaltan zonası zəngin təbiətə malikdir.

Xaltan bölgəsində olan mikrotoponimləri mənşəyinə görə iki yerə ayırmaq olar:

1. Azərbaycan dili mənşəli mikrotoponimlər;
2. Tat dili mənşəli mikrotoponimlər.

Azərbaycan mənşəli mikrotoponimlər əsasən aşağıdakılardır:

Həsənabdallı - Bu söz üç komponentdən ibarətdir: Həsənabdallı komponentləri. Sözlün birinci tərəfi şəxs adını daşıyır və üçüncü hissə isə söz yaradıcılığında fəal iştirak edən -li -li -lü -lü şəkilcisinin bir variantıdır. "**Abdal**" toponimi haqqında dilçilikdə kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. A. Bakıxanov "Gülüstani-irəm" əsərində "abdallı" adlı tayfanın adını çəkir və bu tayfanı Azərbaycanda yaşamış ilk tay-

falar sırasına daxil edir. "Abdal" ümumiyyətlə respublikamızın ərazisində yayılan ən zəngin adlardır. N. Əsgərov "abdal" sözünü izah edərək ona respublikanın müxtəlif ərazilərində rast gəldiyini söyləyir. Abdal (Tovuz), Çoban Abdallı (Xanlar), Abdal-Gülablı (Ağdam), Abdallı (Oğuz), Nicabdallı (Qəbələ), Abdalanlı (Qubadlı), Abdal (Ağdaş) adları **oykonim**, Abdal dağı (Laçın), Abdal dərəsi (Tovuz) isə **oronim** kimi işlənmişdir. Müəllifin fikrincə, "Abdallı" etnoniminin respublikamızda geniş arealda yayılması xalqımızın soykündə bu tayfanın mühüm rolundan xəbər verir. (Nəbi Əsgərov. "Abdal etnonimi areal onomastikasında" AOP, Bakı, 2000. səh. 55.)

Ymumiyyətlə, "abdal" sözü ilə bağlı tədqiqat əsərlərində kifayət qədər fikirlər söylənilmişdir.

Görünür, Abdal tayfasından olan Həsən adlı şəxsə malik olan otlaq, yurd adı mikrotoponim kimi Xaltan bölgəsində mühafizə olunub bu günümüze gəlib çıxmışdır. Bundan başqa, Xaltan ərazisində bir sıra türk tayfalarının adını daşıyan mikrotoponimlər mövcuddur. Məsələn: Təklə yaylağı, Padar yurdu, Poladlı, Qaravəlli, Ləki, Kələntər yaylağı və s. Bunlarla bərabər, Quba rayonunun Xaltan bölgəsində ərazinin relyef quruluşunun xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən çoxsaylı mikrotoponimlər də mövcuddur. Məsələn: Quytər, Soyuqbulaq, Cəhrəbəyi, Gədik, Çaqqal lüləsi (bu söz tat dilində "Lülə çaqqal" kimi tələffüz

olunur), Ləzgi qəbri, İşğınlar, Qalaça, Gürzə, Çardağ və s.

Xaltan ərazisində mövcud olan mikrotoponimlərin bir hissəsi də **tat mənşəlidir**. Mikrotoponimlər əhalinin yaşayış tərzi ilə, gündəlik həyatı ilə bağlı olan adlardır. Çünki mikrotoponimlər ən xırda hadisələrin cizgilərini əks etdirir. Məs: İnek uçan qaya, Dəllək dərəsi, Qurd ulaşan dağ və s.

Tanku - bu ad iki komponentdən ibarətdir. Ku tat dilində dağ, hündür yer və təpə mənasında işlədilir. Tan komponenti müəyyən mərhələdə "su" anlamı ilə əlaqələndirilir.

Lakin el arasında Tanku mikrotoponimi barədə söylənilən fikirlər yuxarıda söylənilənləri tamamilə təkzib edir. Tanku Xaltan kəndinin qarşısında yerləşən bir yüksək təpənin adıdır. Həmin bölgədə digər hündür bir dağ "Balinc" dağı (balinc fars dilində bolənd-hündür) yerləşir. Guya yüksəkliyinə görə Tanku təpəsi Balinc dağı ilə təndir, bərabərdir. Etimologiyaya əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, Tanku mikrotoponimi Balinc dağının adına və quruluşuna görə adlandırılmışdır. Belə nominasiya üsulu Xaltan bölgəsi üçün xarakterikdir. Məs: Kələ Tanku, Kuça Tanku.

Biz xalq arasında dolaşan bu rəvayətə qarşı çıxmırıq. Lakin, Xaltan və Tanku sözlərinin daha çox "su" anlamı ilə bağlılığı fikrindəyik. Çünki Xaltan kəndi iki arxın arasında yerləşir.

Siyəku - Rəngidar kəndinin qarşısında yerləşən dağ-təpə adı "Siyə" fars dilindəki "siyah" sözünün dəyişilmiş formasıdır.

Azərbaycan dilində bir sıra çalarları özündə əks etdirən **qara** mənasını daşıyır. Həqiqətən də, həmin təpə torpağın rəngi ilə əlaqədar qara. "Ku" sözü haqqında yuxarıda məlumat vermişik. "Siyə" sözü digər mikrotoponimlərdə (Siyərig - Qaraqum, Siyəxar - Qara torpaq, Siyədaxar - Qara dağ) yerin rəngini və quruluşunu bildiren söz kimi əks olunmuşdur.

Varkuf - iki hissədən ibarətdir. Var və Kuf hissələrindən. Var tat dilində (fars dilində bad - külək) külək deməkdir. Kuf isə döymək, toxunmaq mənasındadır. Sözüün əsası "kufən"dir. Bu yer hündür-lükdə yerləşir. Demək olar ki, əksər vaxtlarda orada külək əsir və orada heç bir ağac və kola rast gəlinmir. Ona görə də həmin yer varkuf adlanır, yəni "küləkdöyən". Xaltan ərazisində "**Kələ**" nomenklatur termini ilə əmələ gəlmiş çoxsaylı mikrotoponimlər mövcuddur.

"Məlumdur ki, İran dilləri (o cümlədən fars, tat, talış, kürd dilləri qədim tarixə malikdirlər və bu dillərə aid coğrafi adları **paleotoponimlər** təşkil edir. Bunlar kalan/kala/kale - "böyük", kert - "qala", van, kan, şen - "yer", katkantent - şəhər, qəsəbə və başqa nomenklatur terminlərlə düzələn polekomponentlər, poleoronimlər və poleohidronimlərdirlər)".

Həqiqətən də **kələ** sözü tat dilində "kələhə" formasında işlənərək böyük, iri, nəhəng, gövdəli mənə çalarlarını əks etdirir. Ərazidə **kələ** sözü ilə düzələn aşağıdakı mikrotoponimlərə rast gəlinir.

Kələsanq - böyük daş; **Kələxal** - böyük düz, yer; **Kələ butar** - dağətəyi; **Kələyurt** - böyük yurt; **Kələtanku** - böyük təpə; **Kələhovuz** - böyük hovuz; **Kələüşə** - böyük meşə və s.

"Kələ" komponenti hətta bir sıra Azərbaycan sözlərinə qoşularaq hibrid mikrotoponimlər yaratmışdır. Məsələn: **Kələbutar** - butar sözü coğrafi mühitin yerləşmə arealını müəyyən edən termindir. "Butar" aradaş bitmək mənasında olması başa düşülməlidir.

Kələxal - Xaltan kəndinin üst tərəfində böyük bir tala, biçənək yeridir. Bu söz də, gördüyümüz kimi iki hissədən - **kələ** və **xal** hissələrindən ibarətdir. **Kələ** sözünün mənası aydındır. **Xal** sözünün mənası müəyyən qədər qaranlıqdır. Yerli əhali **xal** sözünün tat dilində **xarxari-yer** mənası daşdığını ehtimal edir. Lakin **xal** sözü bir neçə toponimin tərkibində işlənir. Məsələn: Xaltan, Xaladar, Xalxal, Xaldan və s. Xaltan bölgəsində bitki adları ilə yaranmış mikrotoponimlərə də rast gəlinir. Məsələn: **Dəndəlik**, **Alaşlıq**, **Pipik**, **Xərimdar** ("dar" tat dilində ağac, "xərmi" isə ağac növüdür) və s. Nəticə etibarilə Xaltan ərazisində mövcud olan mikrotoponimlər istər dil mənşəyinə görə, istərsə də müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə çoxşaxəlidir. Bu baxımdan, ərazidə mövcud olan mikrotoponimlərin ciddi tədqiqata ehtiyacı var.

C.MƏMMƏDQULUZADƏNİN PYESLƏRİNİN REMARKALARI

Yusif SEYİDOV,
BDU-nun kafedra mudiri, professor

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri C.Məmmədquluzadənin çoxcəhətli yaradıcılığında dramaturgiya xüsusi yer tutur. “Ədədi dövrün başçısı” (Y.V.Çəmənzəminli), “Azərbaycan milli istiqlal ədəbiyyatının bayraqdarı və sərkərdəsi” (İ.Həbibbəyli) olan Mirzə Cəlilin pyesləri XIX əsrin sonları, XX əsrin ilk otuz ilində ictimai həyatın ən mühüm problemlərinə həsr edilmiş mövzularda yazılmışdır. Bu pyeslərdə müraciət edilən hadisələr bəzən adi məişət səviyyəsində, bəzən bir obanın-elin həyatında cərəyan edirsə, onun real əhatə və təsir dairəsi ölçüyə gəlmir. Təkcə “Ölülər” dünya dramaturgiyasının şah dramları ilə yanaşı durmağa layiqdir. Ədib pyesləri üçün mövzu və forma seçiminə də, personaj və ad seçiminə də, hər şeydə orijinaldır.

Pyeslərin adları. Bu adların hamısı hamının başa düşdüyü sadə söz və ifadələrdir. Yeddi pyesin adı ayrı-ayrı leksik vahidlərdən ibarətdir: “Ölülər”, “Kamança”, “Oyunbazlar”, “Lənət”, “Lal”, “Yığıncaq”, “Ər”. Üçü ikinci növ təyini söz birləşməsi formasındadır: “Çay dəsgahı”, “Kişmiş oyunu”, “Dəli yığıncağı”. Biri ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşməsindən ibarət mürəkkəb təyini söz birləşməsidir: “Danabaş kəndinin məktəbi”. Adlarda məcazlığın olub-olmamasından asılı olmayaraq, hamısı bu və ya başqa dərəcədə pyeslərin mövzu və mündərəcəsi ilə uyğundur.

Pyeslərin bir qisminə pyesin növü haqqında qeyd yoxdur: “Çay dəsgahı”, “Kişmiş oyunu”, “Yığıncaq”, “Oyunbazlar”. “Lənət” pyesinin adının altında mötərizədə “Səhnəcik” sözü, “Lal” pyesinin adının altında “Teatr üçün bir pərdə” sözləri yazılmışdır. Sonuncudan başqa, yuxarıda adları çəkilən pyeslərin neçə pərdədən ibarət olması haqqında qeydlər yoxdur. Onlar hamısı bir pərdəli pyeslərdir. “Oyunbazlar” pyesi bir pərdəli olmasına baxmayaraq, mətninin əvvəlində “Əvvəlinci məclis” sözləri yazılmışdır. Başqa pyeslərin növləri və pərdə sayları eyni ifadə daxilində qeyd olunmuşdur: “Ölülər” - dörd məclis və beş pərdəli komediya; “Anamın kitabı” - dram, dörd məclisdə; “Kamança” - faciə, 1 pərdədə; “Danabaş kəndinin məktəbi” - komediya, 4 məclisdə; “Dəli yığıncağı” - komediya, 5 məclisdə; “Ər” - dörd məclisdən ibarət komediya. Bu remarkaların hamısı söz birləşmələri formasındadır,

lakin söz düzümü müəyyən dərəcədə fərqlənir. Məsələn, birində “Komediya, dörd məclisdə”, o birində “Dörd məclisdən ibarət komediya” yazılır.

Pyesin səhnə təcəssümünün sona çatmasının göstəricilərində də fərq var. Məsələn: “Pərdə salınır” (“Çay dəsgahı”), “Tamam olur, pərdə salınır” (“Kişmiş oyunu”), “Axırı” (“Ölülər”), “Tammam” (“Anamın kitabı”), “Son” (“Oyunbazlar”), “Pərdə” (“Lal”). Məclislərin bitkinliyini göstərmək üçün “pərdə” sözündən, təkcə bir pyesdə (“Anamın kitabı”) bu məqsədlə “Pərdə salınır” cümləsindən istifadə olunur.

Personajların adları. Bəzi pyeslərdə bu adların siyahısı verilmir (“Kişmiş oyunu”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Lənət”, “Yığıncaq”); bəzilərinə adların siyahısı ayrıca başlıqla verilmir. (“Çay dəsgahı”, “Anamın kitabı”). Verilən başlıqlar isə belədir: “Məclisin əhalisi”, “Məclis adamları”.

“Çay dəsgahı” alleqorik komediya, ona görə personajları, nökrədən başqa, cansız əşyalardır: Samovar, padnos, çaynik, istəkan, nəlbəki, qaşiq, maşa, truba. Bunlar hamısı canlandırılmışdır və insanlar kimi danışır, mübahisə edə bilirlər. Nökər Əli də bunlarla danışa bilir. Bunlar hamısı, nökrə Əli də Samovara tabedir və onun əmri ilə hərəkət edirlər. “Çay dəsgahı” Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də xalq danışığı dilində işlədilən və hamı üçün anlaşılıq olan ifadədir. Pyesin adı kimi də diqqətlə seçilibdir, yəni bu pyes üçün “Çay dəsgahı”nın alternativi yoxdur. Pyesdə bu dəsgahı təşkil edən əşyaların tam kompleksi var. Bircə nökrə Əli bu kompleksə daxil deyil, ancaq bunsuz, yəni Əlisiz dəsgahın mübahisələri yekunlaşa bilməzdi. Çay dəsgahı nə qədər insaniləşdirilib hərəkətə gətirilsə də, hər biri öz hərəkətinə bəraət qazandırmamağa çalışsa da, Samovarin ona-buna acığı tutub onları günahlandırsa da, nəticədə dəsgahın üzvləri haqlı çıxırlar, günahlar nökrənin üstündə qalır. Belə də olmalı idi. Çay dəsgahı hakim təbəqəyə məxsus ailənin təcəssümüdür, hər halda nökrə saxlayan ailədir. Bu ailə və onun üzvləri baş verən nöqsan üçün günahkar sayıla bilməz. Nökər varkən, nə üçün onlar günahkar olsun. Belə də olur. Nə üçün yalnız nökrə real insandır? Çünki o da insaniləşdirilmiş əşyalar kimi olsa idi, daha nökrə ola bilməzdi. Müəllif doğru yol seçmiş və əsərin düzgün həllini tapmışdır.

“Kişmiş oyunu” şərti addır. Burada nə kişmiş var, nə də bilavasitə kişmişin iştirak etdiyi oyun. Ədibin bu adda hekayəsi də var, məzmunları da eynidir. Kişmiş, adı çəkilən, ancaq gözə görünməyən simvoldur. Öz öküzlüyünü satan, pulunu ala bilməyən, pulunu almağa can atan iki erməni üçün tələ qurulur ki, onlar qorxub qaçsınlar və bir də pul dalınca bu kəndə gələ bilməsinlər. Tələ baş tutur. Guya bir dəstə kəndli kişmiş aparən dəvəçilərin əlindən bir tay kişmiş almaq üçün gedirlər, ancaq guya təsadüfən dəvəçilərdən birini öldürürlər, onun ölüsünü ermənilərin də olduqları otağa gətirirlər. Həm də guya qorxurlar ki, ermənilər bu işi açə bilərlər. Ermənilər qorxuya düşüb bir təhər qa-

çib "canlarını qurtarırlar". Məsələ həll olunur. Pyesə başqa ad da vermək olardı: "Qəribə bir əhvalat", "Qorxu", "Tələ" və s. Heç birinə etiraz edilməzdi. Ancaq məcaz baxımından, "Kişmiş oyunu" daha münasib addır.

"**Kamança**" pyesinə də başqa adlar tapmaq olardı; ancaq heç biri həmin pyes üçün bu ad qədər uğurlu ola bilməzdi. Pyesdə hadisələrin gərginliyi son həddə çatır, tamaşaçı və ya oxucu hadisənin sonunun faciə ilə bitəcəyini gözləyir, vəziyyət həmin hala çatıbdır. Ermənilərin hərəkətləri azərbaycanlıların qanını coşdurub, onlar imkan düşdükcə azərbaycanlıları öldürürlər. Belə bir zamanda bir kamançaçı erməni ələ keçir. Prosesdə erməni ölüm gözləyir. Qəhrəman yüzbaşı xəncəri qınından çıxarır, erməni vurmaq istəyir. Erməni kamançanı inlədir, kamançanın səsi yüzbaşını haldan-hala salır, yüzbaşı iki daşın arasında qalır: bir tərəfdən düşmənə qarşı kin-küdurət, o biri tərəfdən kamança səsinin - musiqinin ürək titrədən sədası; bir tərəfdən ağıl, düşüncə, ziddiyyət, o biri tərəfdən insani hiss, psixoloji an, qəlb. Nəhayət, ikinci tərəf qalib çıxır, yəni sənət qalib gəlir, M.Cəlil ictimai münasibətlər daxilində musiqinin qüdrətini göstərir. Musiqi, Azərbaycan muğam musiqisi yüzbaşını ələ hala salır ki, o, erməniyə üzünü tutub, "Bu yoldaşlarıma başına and olsun, bu xəncərnən bu saat səni də öldürərəm, özümü də öldürərəm!" - deyir və qışqıraraq "Çıx get!" deyib onu azad edir.

"**Oyunbazlar**". Pyesdə ilkin olaraq, həqiqətən, qumardan söhbət gədir. Müəllim Həsənov Abay bəylə kart oynayır, hərdən də şagirdlərə tapşırıq verir. Bu vaxt Həsənova bir teleqram gətirirlər. Məzmunu budur ki, "Təbriz bankında dilmanc yeri açılıb. İldə min səkkiz yüz manat məvacibi". Həsənovu o iş çağırırlar. Həsənov tərəddüd etsə də, məsləhətə qulaq asır və razılıq kağızı yazıb bir uşağa verir ki, aparıb poçta salsın. Həsənov sevinir və belə hesab edir ki, canı buradakı çətin vəziyyətdən qurtarır. Deyir: "Abay bəy, canım qurtardı, sən öləsən. Vallah, bilmirsən ki, necə qaragünçülük ilə çörək qazanıram. Bax, bu uşaqları görürsən, ömrümün karvamıdırlar. Bax, bunların hərəsindən ayda iki manat yarım pul alıram, onu da ataları can çəkir versinlər...". Bu şikayət monoloqu uzun çəkir. Sonra belə bir dialoq olur:

Həsənov. Aboy bəy, sən Təbrizə getməmişən? Görəsən, qostinsa var ki, adam gedəndə özünə yer tapınca düşə?

Abay bəy (kəlmə-kəlmə). At almamış axurun tikirsən?

Həsənov. Əşi, iş tutub ey! Kefdi ey! ("*Kefdi, kefdi, kefdi*" sözlərini oxuya-oxuya deyir). Min səkkiz yüz manatdı ey!... Kefdi, kefl.. (*stolun üstə bir yumruq vurub börkünü başından götürür, atır küçəyə. Bu heyndə Həsənov Qulu bəy tələsik və nəhildəyə-nəhildəyə özünü salır içəri və üzünü tutur Mirzə Səfərə*).

Qulu bəy. Hanı mənim teleqrafım?

Pyes bununla bitir. Bizim fikrimizcə, "Oyunbazlar" adının bir həqiqi mənası var, iki məcazi mənası. Abay bəylə müəllim Həsənov kart

oynayırlar. Bu mənada onlar oyunbazlardır. Müəllimin qumar oynaya oynaya "dərs keçməsi" forması da oyunbazlıqdır. Müəllimin şagirdlərə gah azərbaycanca, gah rusca söz deməsi də bu oyunbazlığı artırır. Pyesin sonunda teleqrafımın Həsənovları dəyişik salması, Qulu bəy Həsənova çatacaq teleqramı Mirzə Səfər Həsənova verməsi, Mirzə Səfərin sevinci və bu sevincin birdən-birə tərsinə çevrilməsi də kədərli bir oyundur. Pyesdə iştirak edənlər bu oyunların içində hərəkət edənlərdir.

"**Yığıncaq**" bir pərdəli, felyetonvari maraqlı pyesdir. Məzmunu belədir ki, kənd Şura sədri Həsənli kənd camaatını kluba toplayır və gözləyirlər ki, mərkəzdən kimsə gələcəkdir. Adamlar yavaş-yavaş yığılırlar, başlayırlar predmeti olmayan danışığa, mübahisə edirlər, gözlənilən şəxs kim olduğunu, hansı vəzifənin sahibi olduğunu öyrənməyə çalışırlar. Nəhayət, xəbər verilir ki, iki nəfər atlı atdan düşüb gəlir. Bunlardan biri təbliğət şöbəsinin müdiri, o biri qəzadan gələn təbliğətçidir. Pyesin adı bu yığıncaqla əlaqədardır və əsərin məzmununa uyğundur. Ancaq çox maraqlı olduğuna görə, uzun olsa da, əsərin son hissəsini buraya köçürməli oluruq. Təbliğət şöbəsinin müdiri məntiqsiz bir şəkildə yığıncağı açır və təbliğətçiyə söz verir. Əsər aşağıdakı qaydada davam edir.

"Qəzadan gələn təbliğətçi yoldaş. Məruzədən qabaq mən onu istəyirəm sizə deyim ki, siz avam camaat bircə dənə mətləbi gərək heç unutmayasınız ki, hər bir tərəqqinin banisi və hər bir məruzənin şərt və şəraiti və hər bir təbliğatın 1-ci məzmunu budur ki, mən onu burada sizə bəyan etmək istəyirəm ki, siz də onu nəzərdə saxlayasınız və illa onu siz nəzərdə saxlamasınız və onu özünüz üçün dillər əzbəri etməsəniz, nə kənd istehsalatımız tərəqqi edər və nə də beş illik planımız baş tutar və nə də qeyri bir məramınız baş tutar.

Camaat. Əlbəttə-əlbəttə belədir.

Qasım Hacılar oğlu. Ay yoldaş, buyurun görək, indi təklifiniz nədir və bizə nə yol göstərmək istəyirsiniz.

Qəzadan gələn təbliğətçi yoldaş. Hər şeydən qabaq gərək onu nəzərə alasınız ki... (*dayanır*)

Qasım. Bəli, nəzərə alaq ki ...

Kəndlilərdən bir neçəsi. Nə, nəyi nəzərə alaq?

Qəzadan gələn təbliğətçi. Nəzərə alaq ki ...

Kəndlilərdən bir neçəsi. Hi, buyurun görək.

Camaat dəxi də artmaqdadır. Adamlar diqqət ilə qulaq asır.

Çal Cəfər. (*Təbliğətçiyə*) Ay yoldaş, camaat xahiş edir, o sözü bir də deyəsəniz.

Qəzadan gələn təbliğətçi yoldaş. Mən deyirəm ki, Allah yoxdur.

Kəbla Əliş Seyidbala, Kəbla Pirverdi və bir neçəsi. Necə yəni Allah yoxdur?...

Qəzadan gələn təbliğətçi yoldaş. Yoxdu da! Dəxi necəsi yoxdu ki, Camaat yənə bir-birinin üzünə təəccüblə baxır.

Seyidbala (*Təbliğatçıya*). Xub, ay yoldaş, bu söz sizin doğru sözü-nüzdü, yoxsa zarafat eləyirsiniz?

Qəzadan gələn təbliğatçı yoldaş. (Təəccüblə). Dəxi burada zarafat ola bilməz ki! Mənim siznən nə zarafatım ola bilər?

Camaat yenə təəccüblə bir-birinin üzünə baxır.

Kabla Əliş (*Təbliğatçıya*). Xub, ay yoldaş, bir zəhmət olmasa, bizi başa sal, görək, necə yeni yoxdu. Yanı lap dibindən yoxdu. Yoxsa ye-nə bir az-maz var?"

Bir pərdəli "Yığıncaq" peysi beləcə başa çatır. Pyesin növü haqqın-da müəllifin qeydi yoxdur. Bu nədir? Komediya, ciddi dramdır, fa-ciədir, nədir? Əlbət ki, ədəbiyyatşünaslıq meyarı baxımından bu pye-sin faciəyə heç yaxınlığı yoxdur. Ancaq ilkin sovet dövründə təbliğat-çılığın məntiqi baxımından burada faciə üsürləri var. Fikrimizcə, bu əsərə satirik, komik üsürlü dram demək olar.

"Ölülər" C.Məmmədquluzadənin şah əsəridir. Azərbaycan drama-turqiyasının şah əsərlərindəndir. Bu bir-biri ilə bağlı olan, bir-birini meydana gətirən və bir-birini tamamlayan o qədər zəngin epizodlara malikdir ki, ona çox müxtəlif adlar qoymaq olardı. Ancaq onun əsil adını elə müəllif özü müəyyən edibdir: "Ölülər". Nə üçün "Ölülər"? Axı hadisələr dirilər arasında cərəyan edir. Ölülər əbədiyyət yuxusuna getmişlər və heç nədən xəbərləri yoxdur. Aldadan da dirilərdir, alda-nan da dirilərdir. Burada şeyxlər, hacılar, məşədilər, kərbəlayılar var. Neçə-neçə hörmətli adamlar, kişilər, qadınlar var. Bunlar canlı adam-lardır, dövrün adamlarıdır. Ancaq bunların bir qismi canlı ölülər, dü-şüncələrini itirmiş, yalançı şeyxlərin heç bir cəhətdən anlaşılması mümkün olmayan fırlaqlarına inanan və bu fırlaqları qeyri-şərtsiz, düşünmədən qəbul edən insanlardır. Ayıq düşüncə yoxdur. Bu aləmdə bir düşüncə sahibi ziyalı varsa, o da İsgəndərdir. Heç kəsin inanmadı-ğı, düşüncələri ilə tənha qalmış İsgəndər. Bir də ölü diriləri caynağına alan iki yalançı şeyx. Kimdir bu şeyxlər, haradan gəlirlər, nə üçün gə-liblər, məqsədləri nədir?

"Ölülər" 1909-cu ildə yazılıb, başa çatıb. Müəllifin qeydinə görə əhvalat iyirmi il əvvəl, yəni, təxminən, 1889-cu ildə baş vermişdir; həm də məlum olur ki, belə və ya buna bənzər hadisə olubdur.

Nə üçün ədib əhvalatı iyirmi il əvvələ çəkir, çünki bu, XX əsrin əv-vəlləri üçün o qədər də xarakterik olmazdı, XIX əsr və onun səksənin-ci illəri üçün xarakterik ola bilərdi. Elə o vaxt qaranlıqlar dünyasına qərq olmuş Azərbaycan kəndlərində belə hadisələr baş verə bilərdi. Bax bu canlı ölülər, bu canlı ölüləri tora salan yalançı şeyxlər də o za-manların adamlarıdır. O qaranlıqlarda batıb qalan ziyalılar da o dövrün adamları idi. Var-dövlət qazanmaq, kiçik yaşlı qızları almaq məqsədi də o zamanlar baş tuta bilərdi. Bir də bu ada qayıdaq: "Ölülər". Bu ad qəbirdə yatan həqiqi ölülərdən gəlir. Bu adın əsil mahiyyəti İsgən-dərin monoloqunda açılır. Monoloqun son sözlərindən bir hissəyə diq-qət edin. O, üzünü adamlara tutaraq deyir:

"İndi görək siz kimsiniz?. O, üzünü adamlara tutaraq deyir: sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduz-ları və dünya-ələmi bura şahid çəkərim və bu qızları onlara nişan ve-rərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verərlər: "Ölülər". Mən cəmi millətləri bura yığıb tə-vəqqe edərim ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa ələsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: "Ölülər" - və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər: "Ölülər"..."

"Anamın kitabı". Bu ad əsil bədii yaradıcılıq məhsuludur. "Anamın kitabı" çox məsələləri əhatə edir. Ədib dövrün yazı-poza ilə məşğul olan Azərbaycan ziyalılarının əcnəbi dərsi alan nəsilələrinin nümayən-dələrini bir araya yığır. Bunlar üç qardaşdır. Nə üçün məhz qardaşlar? Burada dərin məna var. Yad təsir nəinki insanları milli zəmindən ayı-ra bilər, hətta milləti parçalayaraq, düşmən cəbhələrə ayıra bilər. Əgər qardaşları ayırırsa, əgər bu təsir nəticəsində qardaşlar bir-birini başa düşmürlərsə, onda, necə deyərlər, "Vay millətin halına". Yeri gəlmiş-kən deyək ki, Azərbaycan xalqını parçalamaq, hərəni bir tərəfə çək-mək siyasəti XX əsrdə olduğu kimi, indi də davam etməkdədir. Ədib bu prosesi qardaşların fonunda verməklə məsələni bir qədər də kəskin-ləşdirir. Eyni ata-ananın ziyalı övladlarının düşüncə tərzləri, dilləri, oturub-durmaları ictimai mənada bir-birindən uzaqdır, zaman keçdikcə bu ayrılıq daha da artır, iş o yerə gəlir ki, onlar bir yerdə yaşaya bil-mirlər. Bu ev isə vətən təmsalidir. Nəticədə ev - vətən bir yad millə-tə qalır. O birilər isə evdən, vətəndən çıxmalı olurlar. Evin, vətənin əsil sahibi - ana haray çəkə-çəkə məhv olur.

Bu, bir səhnədir. Ədib bu səhnəni göstərməklə deyir ki, dövrün zi-yalılarının müxtəlif istiqamətlərdə əcnəbiləşməsi nəticə etibarilə mil-lətin parçalanmasına apara bilər. Bəzən belə hesab edirlər ki, Mirzə Cəlilin "Anamın kitabı" pyesi dil məsələsinə həsr edilmişdir. Tamam yanlış münasibətdir. Burada dil bir vasitə kimi istifadə olunur, məqsəd deyil. Dil burada yadlaşmanın göstəricisidir, mahiyyət deyil. Anamın kitabı da, ana da vətən rəmzidir. Atanın vəziyyəti də bu mənədadır. Bu kitab hadisələri yekunlaşdırır, elə bil ayrılığa son qoyur, çoxlu epizod-lar arasında irəli çıxır, həlledici rol oynayır və pyesin adına çevrilə bi-lir.

"Danabaş kəndinin məktəbi". "Danabaş" rəmzi addır. Danabaş kəndi dövrün tipik kəndlərindən biridir. Burada məktəb yoxdur, az-çox savadı olan adam da yoxdur. Camaat eşidir ki, kəndə bir dəstə adam gəlib. Məlum olur ki, bunlar naçalnik, pristav, inspektor, qazi və s.-dir. Əvvəlcə belə başa düşürlər ki, uşaqları əsgər aparmağa gəlirlər. Hərə öz uşağını bir tərəfə qaçıdır, gizlədir. Sonra aydın olur ki, bu gəliş məktəb açmaq, uşaqları oxutmaq məqsədi daşıyır. Kənd camaatı bunu da yaxşı hal kimi qəbul etmir. Nəhayət, güc-xoşla uşaqlar yığılır, dərs başlanır. Ancaq böyükler də dərsdə oturur. Onlar müəllimin hər kəl-

məsinə lağla yanaşır və gülürlər. Artıq-əskik söhbətlər olur. Müəllim görür ki, bu şəraitdə müəllimlik etmək mümkün deyil. Ərizə yazıb getmək istəyir. Yüzbaşının və başqalarının təkidi ilə müəllim dərşini davam etdirməyə razı olur. Ancaq elm, bilik, müəllimlik haqqında söz deyir:

“Müəllimlik özü bir müqəddəs və habelə ağır bir vəzifədir. Hətta biz seminariyanı qurtaranda qubernator gəlmişdi bizlər ilə görüşməyə. Qubernator bizə bir-neçə gözəl nəsihət elədi və bu da yadımdadı ki, dedi ki, kənd müəllimliyi bir ali məqamdır, yəni o qədər ali məqamdır ki, qubernator özü bizə həsəd apardı və hətta bir neçə dəfə ah çəkib dedi: ax kaş mən də bu yol ilə gedə idim və belə ali vəzifədən, belə bir nemətdən məhrum olmaya idim. Elə, həqiqətdə, bu özü bir müqəddəs vəzifədir, çünki avam camaatı qaranlıqdan işıqlıq aləminə çıxardırsan.

Və ümidvaram ki, siz mənim bu nəsihətimə əməl edib, bundan sonralıqda məktəbin qədrini biləcəksiniz və razı olmayacaqsınız ki, məktəbdə bu günkü şuluqlar bir də təkrar olunsun. Çünki məktəb küçə deyil, qeyli-qal küçədə olar, məktəbdə olmaz. Küçədə olar qeyli-qal, məktəbdə olar dərş; küçədə olar fəhş və biədəblik, məktəbdə olar nəsihət və elm. Küçə camaatı həmişə qaranlıqda qalacaq, küçədə elm yoxdur, amma məktəbdə hər bir kəs işıqlıq tapacaq; Çünki məktəbdə elm var; Necə ki, deyiblər, “uçeniye-svet, neuçeniye-tma”; yəni, “oxumaqlıq işıqlıqdı, oxumamaqlıq qaranlıqdı”.

Adamlar “bəli, bəli, başa düşdük” - deyə müəllimin bu sözlərini, nəsihətlərini, təsdiq etsə də, onu sarsaq hesab edir, ona gülürlər. Qızıl kimi, ziyalı sözünü anlamamağa, onu qiymətləndirə bilməməyə, onu lağa qoymağa nə ad vermək olar? - Danabaşlıq.

“**Dəli yığıncağı**”. Bu ad həm həqiqi, həm də məcazi mənada pyesin mövzusuna və məzmununa uyğundur. “Camaat” adı ilə verilən çoxlu adamları nəzərə almasaq, peysdə otuza yaxın surət var. Onlardan cəmi altısı dəlidir. Pyesin sonunda məlum olur ki, onlardan biri heç dəli deyil, müəyyən məqsədlə özünü dəliliyə vurmuşdur. Bu, Molla Abbasdı. Görün arvadına müraciətlə nə deyir:

“Necə ildi, özümü (*öz üstünə baxır*) bu hala salmışam ki, sən dəlilər içində tək qalmayasan! Yazıq sənə də, yazıq özümə də! Çünki dəxi bizim günümüz belə keçəcək və axırda da divarlar dibində can verəcəyik... Hindistan hükəmasından, bilmirəm, hansıdı, - adı yadımdan çıxıb, - kitabında yazır: vaxt olur ki, insanın qəlbi hər bir arzudan, meyldən xali olur, o vaxt qəlbə, bir növ xamışlıq əmələ gəlir. Bu xamışlıqda insana elə bir iti zəhn üz verir ki, dünyanın yaxşı və yamanını həkimanə bir surətdə görə bilir. Allah şahiddir ki, bir belə xamışlıq, bir belə sakitlik bu dəqiqə mənim də qəlbimdədir. Onun üçün də indii mən həzrət sahibi - əsr vəzzəmanın xidmətinə müşərrəf olan bu camaatın (*əlini zəvvərə tərəf uzadır*) hərəkətinə diqqət ilə tamaşa edib deyirəm: Vallah və billah biz “dəli yığıncağına” düşmüşük.”

Maraqlıdır ki, pyes Molla Abbasın bu həkimanə sözləri ilə sona yetir və dəli surəti kimi verilən Molla Abbasın işlətdiyi bir ifadə əsərin adına çevrilir. Müəllif bu əsərini komediya adlandırmışdır. Doğrudan da, bütün zahiri görüntülər komik davranış və hərəkətlərdən ibarətdir. Dəlilərin danışıq və münasibətləri, ağıllılarla dəlilərin mükalimələri, dəlilərin və ağıllıların həkimə münasibətləri - hamısı gülüş doğurur. Tamaşaçılar qah-qah çəkib gülürlər. Ancaq, tamaşaçılar arasında, hərdən dodağı qaçsa da, dərin fikrə gedənlər də olur. Molla Abbas dəli arvadına “Özümü bu hala salmışam ki, sən dəlilər içində tək qalmayasan. Yazıq sənə də, yazıq özümə də!” - deyəndə gülməkmi olar! “Dəli yığıncağı”, nə qədər komediya dərş, o qədər də ciddi dramdır, hətta faciədir. Rejissor istəsə bu pyesi faciə kimi də hazırlaya bilər. “Dəli yığıncağı”, kimdir bu dəlilər? Əsil dəliləmi”? Yox! Burada böyük dəlilər aləmi var.

“**Ər**” pyesi. İlk baxışda müəyyən etmək olmur ki, bu ad nə ilə əlaqədardır. Pyesi oxuyanda məlum olur ki, evdəki qızların yaşa dolması və ərə getməmələri, xüsusən 23 yaşlı Çiçəyin evdə qalması ciddi narahatçılıq doğurur. Adamlar vasitələr axtarırlar ki, Çiçəyi ərə versinlər. Bütün əsər ərə axtarışı üzərində qurulubdur. Bununla əlaqədar komik vəziyyətlər əmələ gəlir və düşünölmüş heç nə baş tutmur.

Pyeslərin hissələrində əsasən “məclis” sözündən, bir əsərdə həm də “pərdə” sözündən istifadə edilir: “Dörd məclis və beş pərdəli komediya”, “Məclisdəkilərin adları” (“Ölülər”), “Dram, dörd məclisdə” (“Anamın kitabı”), “Komediya, dörd məclisdə” (“Danabaş kəndinin məktəbi”), “Komediya 5 məclisdə”, “Məclis adamları” (“Dəli yığıncağı”), “Dörd məclisdən ibarət komediya”.

Bəzi pyeslərdə, iştirak edənlərin siyahısı verilmir: “Kışmış oyunu”, “Danabaş kəndinin məktəbi”, “Ər”.

Siyahıda olan personajların, demək olar ki, hamısının yaşları qeyd edilir, onların kimlikləri haqqında da məlumat verilir.

“Anamın kitabı” pyesində personajların təqdimatı xüsusi ilə fərqlənir. Bu pyesdə personajların iki siyahısı verilir. Birincinin ayrıca başlığı yoxdur. İkincisi, “Məclislərin əhalisi” adı ilə verilir. Birində on nəfərin adı çəkilir, onlardan dördünün yaşı qeyd edilir, altısının yaşı qeyd edilmir. İkincisində 25 nəfərin adı çəkilir və hamısının yaşı göstərilir. Birincidə olanların adları ikincidə təkrar edilir. Qəribədir ki, birincidə Zəhra bəyimin adı yoxdur. Hadisələr bir ailədə cərəyan etmədiyindən personajların qohumluq münasibətləri də qeyd edilir və diqqəti cəlb edən cəhət odur ki, remarkanın özündə personajlar haqqında ətraflı məlumat verilir, geyimi, savadı, davranışı və s. göstərilir. Məsələn, əsərin üç mərkəzi surəti belə təqdim olunur.

Rüstəm bəy - rus intellegenti libasında, yəni pidjak, jilet, nişastalı yaxalı köynək, boğazında qalustuk, nişastalanmış ağ qolları. Rus dərşində elm təhsil eləmiş və rus tərbiyəsi tərəfdarı. Hərəkəti ağır və təmkinli. Baş açıq, həmişə gözləri eynəkli (çəşmək). 40 yaşında.

Mirzə Məhəmmədli - İran ürfəsi libasında, yəni uca İran borkü, uzun İran arxalığı, üstündən qurşaq, arxalığın üstündən uzun irani çuxa (geymə), gen şalvar, ağ corab. Başmaqlarını qapının ağzında çıxardı b yerdə diz üstə oturur. Həmişə əlində təsbeh və gözündə eynək. Acıqlı və gülməyən. İran tərbiyəsi tərəfdarı. 35 yaşında.

Səməd Vahid - İstanbulda ədəbiyyat dərsi almış. Başında qırmızı fəs, əynində pidjak, jilet, ağ yaxalı köynək və qalustuk, gözlərində eynək. Təmkinli və sakit. Osmanlı tərbiyəsi tərəfdarı, 30 yaşında.

Əsərin əvvəlində belə bir məlumat da verilir: "Əhvalat vəqə olur tarixi-hicrinin min üç yüz otuzuncu ilinin yavıqlarında Azərbaycan şəhərlərinin birində, Rusiya hökuməti əsrində".

C.Məmmədquluzadə pyeslərinin pərdə əvvəli remarkalarına çoxsözlülük səciyyəvidir. Remarkaların bir qisminə isə adlıq cümlələr əsas yer tutur.

Replikalar, daxili remarkalar haqqında geniş danışmaga dəyər. Adətən, bu remarkalar həcmcə kiçik olur. Digər tərəfdən, onlar ayrı-ayrı sözlərdən, söz birləşmələrindən və bitkin cümlələrdən olur. Bu remarkalar surətin duruş və danışq tərzi, psixoloji halını və s. göstərir. "Danabaş kəndinin məktəbi" pyesindən aşağıdakı hissəyə nəzər salaq.

Nuru (*Kabla Mirzalıya*). Kabla Mirzalı, axı, mən eşitdim, gəbunrat özü də gəlib?

Kərbəlayı Mirzalı. Xeyir, gəbunrat yalandı.

Məşədi Ağakışi. Allahu-Əkbər, çox qəribə işdi! (*Əsədə*) Ədə, qoyma, qoyma! Kor deyilsən ki! Öküzlər küləşi yedilər, (*Əsəd qaçır öküzlərin yanına*)

Kərbəlayı Fətəli (*tələsik gəlib soruşur*). A kişi, bu nə xəbərdir? Deyirlər, kəndə çox böyük gəlib?

Nuru (*gedə-gedə*). Gəlib, gəlib. Allah axırını xeyir eləsin. (*çıxıb gedir*).

Bu dialoqda yeddi remarka var. Onlardan ikisi xüsusi isimdən (*Əsədə*), biri mərəkkəb xüsusi ad bildirən birinci növ təyini söz birləşməsindən ibarətdir; hər ikisi obrazın sözünün kimə istiqamətini bildirmək üçündür. Remarkalardan biri (*gedə-gedə*) feli bağlamadan ibarət olub surətin hərəkəti zamanı ikinci bir hərəkətin olduğunu bildirmək üçün işlənmişdir. Remarkaların qalan üçü bitkin cümlələr formasındadır. Surətlərin nə etdiklərini göstərir.

Remarkanın xüsusi yaradıcılıq forması olmağını nəzərə alsaq, C.Məmmədquluzadənin bu sahədə də ustad bir sənətkar olduğunu qeyd etməliyik. Dramaturqun səhnə əvvəli remarkalarının çoxu bitkin bir oçerk timsalındadır. Səhnələrdə hadisələrin gedişi bu remarkalarda öz ilkin məzmununu tapır və rejissorun işini xeyli asanlaşdırır. Bir sıra dramaturqlar öz əsərlərinin səhnə hazırlığında iştirak edirlər, rejissorla, aktyorlarla ünsiyyətdə olurlar, qarşılıqlı məsləhətləşmələr aparırlar. C.Məmmədquluzadə, pyeslərindəki remarkalar vasitəsi ilə bu hazırlıqlarda iştirak edir.

ŞAĞIRDLƏRİN SEVİMLİSİ

Bir müəllimə haqqında danışmaq istəyirəm. Gecə sübhə kimi yazı masasından ayrılmayan, üreyinin hərərətinə, gözlərinin nurunu gənc nəslin təlim - tərbiyəsi yolunda əridən Şərafət Bəxtiyarova barədə. Cəmi on il Xırdalan qəsəbəsində yaşamasına baxmayaraq burada hamı onu tanıyır, ona hörmət edir.

Şərafət müəllimənin bizim məktəbdə işə başlaması indiki kimi yadımdadır. Məktəb direktorunun müavini Gülüş Rəhimova müəllimlər otağında hündür boylu, qarayanız bir qızı bizə təqdim edərək dedi:

- Tanış olun! Bu qız bizim təzə dil-ədəbiyyat müəllimimizdir. Adı Şərafətdir, özü də Zəngilandandır.

Bu məlumat məni qane etmədi. Ona görə də müəlliməyə yanaşib, onunla söhbətə başladım.

Şərafət müəllimə bildirdi ki, 1993-cü ilin oktyabr ayında onların doğma Zəngilan rayonu erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olundu. Köçkünlük yazısı onların da qismətinə yazıldı. Doğma yurd həsrəti həmişə onların qəlblərini göynədir. Lakin biz tam və sözsüz inanırıq ki, torpaqlarımız tezliklə geri qaytarılacaq, biz zəfər çalacaq, doğma yurd - yuvamıza qayıdacağıq.

O ağırlı, qəmli-kədərli günlərdə biz Xırdalan qəsəbəsinə gələrək ailəliklə burada məskunlaşdıq. Qəsəbədəki 1 saylı orta məktəbin direktoru Nadir Ağayevdən çox razıyıq. O, məni məktəbə işə götürdü. Özünüz bilirsiniz, indi iş tapmaq müşkül məsələdir. Nadir müəllimə sonsuz minnətdarıq.

Haşiyə: Bəxtiyarova Şərafət Qüdrət qızı 1959-cu ildə Zəngilan rayonunun Gilətağ kəndində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. O, 1967-ci ildə doğulduğu kənddəki məktəbin 1-ci sinifinə daxil olmuş və buranı 1978-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Atasını Qüdrət kişi tanınmış ədəbiyyat müəllimi olmuşdur. O, gənc nəslə və övladlarına kiçik yaşlarından klassik ədəbiyyata, o cümlədən şifahi xalq ədəbiyyatına maraq oyatmış, tədris etdiyi fənni onlara sevdirmişdir.

Ədəbiyyata olan sonsuz sevgisi Şərafəti orta məktəbi bitirdikdən sonra N. Tusi adına Azərbaycan Pedaqoji Universitetinə gətirib çıxartdı və o burada 1983-cü ildə təhsilini müvəffəqiyyətlə başa vurdu. Bu

təhsil ocağında öz bacarığı, səyi, elmə olan həvəsi ilə Şərəfət professor və müəllimlərinin böyük hörmətini qazandı.

O illəri xatırlayan Şərəfət müəllimə belə dedi: - Ailəmizdə böyüyə hörmət, onların bir sözünü iki eləməmək biz övladlar üçün əsas amil idi. Məhz ona görə atamın o vaxt dediyi sözlər indi də tez-tez yadıma düşür: "Qızım, bilirəm ki, sən həkim olmaq istəyirsən. Ancaq onu deyim ki, sənın şərə, ədəbiyyata marağını, həvəsini bildiyimə görə sənə məsləhətim odur ki, müəllim olasan, özü də ədəbiyyat müəllimi. İnanıram ki, sən çox yaxşı ədəbiyyat müəllimi olacaqsan". Atamın məsləhətinə qulaq asdığıma görə hec də peşman deyiləm

Ali təhsil aldıqdan sonra Şərəfət müəllimə öz doğma Gilətağ kənd orta məktəbində atası Qüdrət kişi və müəllimləri ilə çiyin-çiyinə işləməyə başladı. Atasının məsləhətləri, şair və yazıçıların həyatı ilə bağlı xatirələri dərslər dediyi müddətdə həmişə onun yol yoldaşı olmuşdur.

Dil-ədəbiyyat müəllimi Şərəfət Bəxtiyarovanın fikrincə hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin tərbiyə edilməsində ədəbiyyat fənninin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bu məsul vəzifənin yerinə yetirilməsi 45 dəqiqəlik dərslə məhdudlaşa bilməz. Buna görə də ədəbiyyat müəllimi şagirdlərin sinifdən xaric oxusuna xüsusi fikir yetirməli, tərbiyə etdiyi şəxsiyyətin fəal həyat mövqeyi tutmasına hər vasitə ilə nail olmalıdır. Şərəfət müəllimə şagirdlərin bədii ədəbiyyata, müstəqil oxuya marağını artırmaq üçün V sinifdən rəngarəng sinifdən xaric tədbirlər keçirməyə başlayır. O, tez-tez şer müsabiqələri, ədəbi-bədii axşamlar, poeziya dəqiqələri təşkil edir. Bu, şagirdlərdə bədii əsərləri, xüsusən yeni yazılmış əsərləri oxumaq vərdişi yaradır.

Şərəfət müəllimə ilk növbədə şagirdləri il boyu oxuyacaqları sinifdən xaric oxu materiallarının siyahısı ilə tanış edir. O, yay tətildə məktəblilərə imkan olduqca bu kitabları oxumağı, bədii oxu gündəliyində həmin əsərlərin qısa məzmununu qeyd etməyi tapşırır.

Şərəfət müəllimənin IX sinifdə ədəbiyyat dərslərində iştirak etdim. Yeni dərslər mövzusu "C. Cabbarlının "Ana" əsərində anaya sonsuz məhəbbətin təsviri" idi. Müəllimə dərslər Məhəmməd peyğəmbərin kəlamı ilə başladı: "Behşit anaların ayaqları altındadır".

Sonra o, aşağıdakı müsahibəni apardı:

Sual: İnsan üçün həyatda doğma olan hisslər hansılardır?

Cavab: Ana və Vətən.

Sual: Bunlardan hansı daha doğmadır? Ana, yoxsa Vətən?

Cavab: Əlbəttə ki ana. Çünki insanın ilk vətəni ana bətni, ikincisi ana qucağı, sonra isə Vətən torpağıdır.

Sual: Ecazkar qüvvə - analar haqqında kimlər əsər yazıb?

Cavab: Şifahi və yazılı ədəbiyyatımızın tacı sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"da qadına, anaya ilahi qüvvə kimi yanaşılmışdır. Yazılı ədəbiyyatımızda isə bir çox sənət adamları – H. Cavid, C. Cabbarlı, S. Vurğun, M. Müşfiq, S. Rəhimov, N. Xəzri, Z. Ağayeva və başqaları ana haqqında sanballı və dəyərlı əsərlər yazmışlar.

Müəllimə yeni dərslər belə izahat verdi: "Tükənməz xəzinə sayılan ana dünyasına hər dəfə səyahət edəndə bir möcüzə kəşf edirik. Bu gün yalnız C. Cabbarlı poeziyasında analarımızın qədir-qiymətinə dəyərləndirəcəyik.

Şərəfət müəllimə əvvəlcə əsəri gözəl intonasiya ilə oxuyub, onun təhlilini verdi. Sonra o, çətin sözlərin izahını açıqladı. Dərslər yekunlaşdırmaq məqsədilə müəllim sinifə aşağıdakı sualları verdi:

1. C. Cabbarlı hansı misralarda öz əyilməzlik və qorxmazlığından söz açır?

2. Hansı misrada güclü mübaliğə var?

3. Bütün güclü qüvvələr qarşısında əyilməyən şair niyə ana qarşısında tab gətirə bilmir?

4. Şair vəzmi - istirahətini harada tapır?

5. Bir lirik qəhrəman kimi şairin anaya münasibətini necə səciyyələndirmək olar?

6. C. Cabbarlının son qərarı nə üçün belə oldu? Ana sənə mən rahibəm, itaətdə.

Müəllimə sonra şeiri əzbər öyrənməyi tapşırır.

Şərəfət Bəxtiyarova şəxsi nümunə vasitəsi ilə şagirdlərdə mənəvi keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsinə zəmin yaradır. O, hesab edir ki, müəllim bir fərd kimi nümunə olmalıdır. Şagirdlər tədris prosesində müəllimin davranışından, hərəkətindən və nitqindən hər şeyi öyrənməli və nəticə çıxarmalıdır.

Şərəfət ədəbiyyat müəllimi kimi öz həmkarları R. Əkbərova, S. Əbdüləzimova, N. Yəhyayeva və başqaları ilə birgə sinifdən xaric tədbirlərin keçirilməsində xüsusi fəallıq göstərir. Onun təşəbbüsü ilə son vaxtlar Səməd Vurğunun anadan olmasının 90 illiyi münasibətilə ədəbi-bədii axşam keçirilmiş, bu tədbirə xalq şairinin həyat yoldaşı Xavər xanım və oğlu Vaqif Səməd oğlu dəvət edilmiş, C. Cabbarlının anadan olmasının 100 illik yubileyinə onun qızı Gülarə xanım dəvət edilmişdir, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illiyi qeyd olunmuş və s. tədbirlər həyata keçirilmişdir.

2005-ci ilin may ayında məktəbdə keçirilən böyük şairimiz Hüseyn Arifin andan olmasının 80 illik yubileyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu tədbir məktəbimizə qonaq gələn sevimli şairimiz N. Həsənzadə, H. Arifin qızı Səhər xanım Hüseynzadə, şair Məmməd Əfşan, Rövşən Babanlı və başqalarının çox xoşuna gəldi. Onlar "Bu tədbir gözəl bir tamaşa idi" dedilər.

Şərəfət müəllimə həmişə yaradıcılıq axtarışındadır. O, çalışır ki, dərslər dediyi şagirdlər həyatda kamil bir vətəndaş, hərtərəfli inkişaf etmiş gənclər, sahib olduqları sənət və peşələrinin mahir biliciləri olsunlar.

Şərəfət müəllimə, Sizə bu şərəfli və məsuliyyətli işinizdə yaradıcılıq uğurları arzulayırıq.

Natiq SƏFİYEV,
Abşeron rayonu, 1 saylı Xırdalan
qəsəbə orta məktəbin müəllimi.

50-ci illərin sonunda Azərbaycandakı vəziyyət Sov.İKP MK-nın Rəyasət heyətinin müzakirəsində

* **REDAKTORDAN:** 1956-cı ilin avqust ayında Azərbaycan SSR Ali Sovetinin qərarı ilə Azərbaycan dili dövlət dili elan olundu. Qərardan sonra Azərbaycan dili dövlət idarələrində, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə müəssisələrində, məhkəmə orqanlarında geniş tətbiq edildi. Bu isə Moskvanın ciddi müqaviməti ilə rastlaşdı. Dövlət dili haqqında qərarın qəbul edilməsində müstəsna xidmətləri olan MİRZƏ İBRAHİMOV 1959-cu ilin yanvar ayında Ali Sovetin sədri vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Az sonra Sov. İKP MK-dan general-polkovnik İ. V. ŞİKİN başda olmaqla respublikaya xüsusi yoxlama komissiyası göndərildi. Yoxlamanın nəticələri 1959-cu ilin iyul ayının 1-də Sov. İKP MK Rəyasət heyətinin iclasında müzakirə edildi. İclasın Rusiya Dövlət Ən Yeni Tarix arxivində saxlanılan stenoqramı bu yaxınlarda ixtisarla Azərbaycan mətbuatında dərc edilmişdir. ("Zerkalo", 19. XI. 2005; "Ədəbiyyat qəzeti", 2. XII. 2005). Materialı mətbuata tarix elmləri doktoru, professor CƏMİL HƏSƏNLİ təqdim etmişdir. Jurnalımızın oxucuları üçün də maraqlı və gərəkli olacağını nəzərə alaraq stenoqramdan bəzi seçmələri onların diqqətinə çatdırırıq.

ŞİKİN. Rəyasət heyəti üzvlərinin ideoloji işlə rəhbərliyində milli siyasətin aparılmasında zəhmətkeşlərin beynəlmiləl tərbiyəsinə, xalqlararası dostluğun möhkəmləndirilməsinə ziyan vuran ciddi nöqsanlara yol verilir.

1956-cı ilin avqustunda respublika Ali Soveti Rəyasət heyətinin sabiq sədri yol. Mirzə İbrahimovun təşəbbüsüylə respublikada Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq tətbiqi haqqında qanun

qəbul edilmişdir. Respublika rəhbərliyi bugünədək iddia edir ki, bu qanun həyatın özündən irəli gəlmiş və Lenin milli siyasətinə tam uyğundur. Bu iddia əsassızdır.

Qanunun qəbul edilməsi Leninin göstərişlərinə daban-dabana ziddir. O ki, qaldı respublikanın ayrı-ayrı müəssisələrində özünə yer tapmış nöqsanlara və əyintilərə, onlar respublika MK və Nazirlər Sovetinin ortaya qoyduğu üsullarla deyil, başqa ölçülərlə aradan qaldırıla bilərdi.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi tanınması ətrafında vüsət tapmış kampaniya, mənfi nəticələrə, millətçilik havacatının, xüsusən ziyalılar və tələbə gənclərin arasında canlanmasına, partiyanın milli siyasətinin təhrif edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Qanunun qəbul olunması ardınca bütün dövlət sənaye müəssisələri, müalicə müəssisələri və s. təsisatlarda Azərbaycan dilinin işlədilməsi tələbi irəli sürüldü. Bakıda bu ilin əhali sayımına görə yaşayan 968 min nəfər əhalidən azərbaycanlılar 36,9 faiz təşkil edir, 63 faizi isə qeyri-azərbaycanlılardır. 600 min nəfər - ruslar, ermənilər, ukraynalılar, beloruslar və başqa millətin nümayəndələridir.

Ayrı-ayrı rəhbər xadimlər tərəfindən tədricən qeyri-azərbaycanlı kadrların əvəz olunması zərurəti haqqında çıxışlar güclənmişdir. Respublika Ali Soveti Rəyasəti heyətinin iclasında yol. İbrahimov təxminən belə söyləmişdir...

XRUŞŞOV. Əvvəllər Bakıda bu problem olmamışdır.

ŞİKİN. "İndi 20-ci il deyil. İndi bütün qeyri-azərbaycanlıları əvəz etmək üçün bizim kadrlarımız vardır". O, həm də demişdir ki, bütün nazirləri və müəssisə rəhbərlərini çağırıb göstəriş vermək lazımdır: qoy qeyri-azərbaycanlı işçilər qalsınlar, amma onlara Azərbaycan dilini öyrənmələri üçün altı ay möhlət verilsin. Rəyasət heyətində söz düşəndə ki, bəs müalicə müəssisələrində necə etməli, axı orada

həkimlərin yarısı ruslardır və xəstəlik tarixçələri yazılmalıdır. Yol. İbrahimov bildirmişdir: "Qoy ruslar bizlərin 35 il əvvəl - xəstəlik tarixçələri bizə rus dilində yazıldığı zaman olduğumuz şəraitdə qalib görsünlər".

Yol. Mustafayev və Büronun başqa üzvləri bu məsələ ətrafında ehtiraslar qızıqanda partiya yığıncaqlarında çıxış etməli olurdular. Bəzən təşkilatlarda yığıncaqların hansı dildə aparılacağı məsələsi həll edilərkən, iş saatlarla sürən böyük mübahisələrə gəlib çıxırdı. Dövlət universitetində çıxış edərkən yol. Mustafayev təxminən belə bəyan etmişdir. Stenoqram üzrə çıxış edirəm: "Azərbaycan dilini bilməyən adamları bir xətt çəkməklə pozub çıxarmaq olmaz. Bu işdə əyintilərə yol vermədən onları işə düzəltmək və tədricən əvəz etmək lazımdır".

MUSTAFAYEV. Mən heç vaxt belə bəyanat verməmişəm.

ŞİKİN. Bütün bunlar Bakıda 63 faiz təşkil edən qeyri-azərbaycanlı əhali arasında təşvişli ovqat doğurmuşdur. Fəhlə sinfi və kəndlilər arasında belə əhval-ruhiyyə yoxdur. Lakin bu cür əhvalar tələbə və ziyalıların bir qismi arasında meydana çıxır. Bu baxımdan bir misal səciyyəvidir. Dövlət universitetində böyük tələbə toplantısında yazıçı Nazim Hikmətlə görüş zamanı "Azərbaycan dilini bilməyən, yaxud bilərək bu dildə danışmayan ziyalını necə qiymətləndirmək olar?" sualı verildəndə, Hikmət cavabdan yayınmış,

Respublika Ali Soveti Rəyasət heyətinin sabiq sədri, yazıçı Mirzə İbrahimov isə Azərbaycan dilini bilməyən, ya bilib bu dildə danışmayan ziyalı "əclaf" adlandırılmışdır. Bu çıxış gur alqışlarla qarşılanmışdır.

XURUŞSOV. Bu olmuşdurmu, yol. Mustafayev?

MUSTAFAYEV. Olmuşdur. Nikita Sergeyeviç, İbrahimov tənbeh edilmiş, bütün vəzifələrindən azad edilmişdir.

YERDƏN SƏS. Nə partiya təşkilatında, nə dövlət universitetində, nə Kompartiya MK-da müzakirələr olmamışdır.

XRUŞSOV. İbrahimov haqqında məsələ müzakirə olunduqda, o, küllən baxılaraq, çıxarılmışdır və onu saxlamaq olmazdı. Biz belə kommunistləri nəinki vəzifədən çıxaracaq, həm də partiya təşkilatı qarşısında məsələ qoyacağıq ki, belə adamları nəinki rəhbərlikdən, partiyadan da qovsunlar. Bu - Leninçi deyil, bu rəhbərliyə soxulmuş millətçi düşməndir.

MUSTAFAYEV. O ki, işləmir.

XRUŞSOV. Yoldaş Mustafayev, siz elə də sadələvh adam deyilsiniz ki, fərqi anlamayasınız. Siz özünüz şübhəli adamsınız, partiya biletlisiniz, amma kommunist deyilsiniz. "O ki, işləmir!" Siz uşaq deyilsiz, siz siyasi xadimsiniz, siz Mərkəzi Komitənin üzvüsünüz və fərqi başa düşməlisiniz. "İşləmir!" O, özü də elədir, o, buna qahmar çıxır.

ŞİKİN. İcazənizlə, bu sahədən iki misal da gətirim. Hafizəmdə qaldığı kimi söyləyirəm. Ötən il

mədəniyyət məsələləri üzrə geniş respublika müşavirəsi keçirilmişdi. Bu müşavirədə musiqi məsələləri üzrə məşhur bəstəkar, hazırda ittifaqın xalq artisti Qara Qarayev çıxış etmişdi. O, rus dilində mürəzzəp etmiş və həmin müşavirədə birçə rusca çıxış etdiyinə görə ciddi tənbehlərə məruz qalmışdı. Biz onunla söhbət etmişdik və o deyirdi ki, onun üçün ağırdır və o əzab çəkir.

Daha bir, bu barədə sonuncu misal: Biz müfəssəl yoxlamaya qatılmasaq da, əlimizdə sənəd var. Moskvada Azərbaycan SSR ədəbiyyatı və incəsənəti dekadası ilə əlaqədar, respublika xalq artisti, Stalin mükafatı laureatı Opera və Balet Teatrının artisti Bataşova dekadaya bir ay qalmış teatrın baş dirijoru bildirdi ki, o, balet tamaşalarının aparıcı partiyalarında çıxış etməyəcək (o, rəqqasdır), çünki dekadada guya azərbaycanlı ifaçılar göstərməli və həddən artıq rus soyadları olmamalıdır, yoxsa afişalarda rus familiyaları yazılmalıdır. Bataşovun haqlı etirazına dirijor cavab verir ki, o, şükranlıq etməlidir ki, teatrdə işləyir.

XRUŞSOV. Və çörək yeyir.

ŞİKİN. (yol. Bataşovun məktubunu oxuyur) Yol. Bataşov məktubunu belə bitirir: "Amma hər şeydən əvvəl sovet adamı olmaq gərəkdir".

XRUŞSOV. Bu, yol. Mustafayev üçün əsas keyfiyyət deyil - sovet adamı olmaq. Hələ adını da kommunist qoyub. Nə qədər gözəl adamlar yetişmiş, amma peyin gur axında üzür. Burulğanda da

fırlanır. Onları, borş bişirən evdar qadın xörəyin üzündən köpüyü qaşıqla götürüb atdığı kimi, arıtlayırıq. Biz də beləcə götürüb təmizləyirik, xalq bizi bu işdə həmişə dəstəkləyər.

ŞİKİN. Azərbaycan SSR-də məktəbi həyatla əlaqələndirmək haqqında hökumətin qəbul etdiyi qanun maddəsinin ikinci hissəsinin tərtibi Sov.İKP MK və SSR Nazirlər Sovetinin məktəb işinin yenidən qurulması haqqında tezislərdə söylənən tövsiyə ilə uyğunlaşmır. Əslində, o, dil öyrənilməsində könnüllük prinsipini inkar edir və Azərbaycan dilinin bütün məktəblərdə icbari öyrədilməsi tələbi kimi yozula bilər. Bundan bəzər, yol. Mustafayev ikinci dilin könnüllü öyrənilməsi prinsipilə ərz etmişdir ki, qoy MK əməkdaşı sessiya iştirakçılarına izah etsin ki, niyə Azərbaycan dilini rus və başqa dildə tədris olunan məktəblərdə öyrənmək vacib deyil. Yalnız iki ay keçəndən sonra, Sov.İKP MK katibi yol. Mühiddinovun göstərişilə MK Bürosu ikinci dilin tədrisində könnüllük prinsipi təsbitlənmiş, yəni partiyamızın MK-nın məsləhət gördüyü kimi, xüsusi qərar qəbul etməli olmuşdur. Kütləvi-siyasi tədbirlərin keçirilməsində son vaxtlaradək Bakıda yaşayan digər millətlərin maraqları nəzərə alınmır. Söyləyəcəyimiz buna adicə misal ola bilər. Bu il martın 8-də ümumşəhər toplantısında iştirak edən qadınların yarısı Azərbaycan dilini bilməyənlərdir; ya tərcümə təşkil olunmalı, ya qulaqüstü mikrofonlar verilməli,

ya da çıxış rusca, arıncıca azərbaycanca qurulmalı idi ki, hamı anlasın. Məlum olduğu kimi, yol. Mustafayev Bakıda dəfələrlə belə yığıncaqlar keçirmişdir. Toplantı başdan-baş Azərbaycan dilində aparılmış, yol. Abdullayev - respublika Ali Soveti Rəyasət heyətinin sədri çıxış etmiş, onu əməlli-başlı dinləməmişlər, o da narazılığını bildirmişdir ki, ona qarşı hörmətsizlik göstərirlər.

XRUŞSOV. Mən, məsələni, türk dilini bilmirəm və türklər qarşısında rusca çıxış etsəydim, onlar da mənə qulaq asmazdılar.

ŞİKİN. Ertəsi günü şəhər partiya komitəsi katibi yol. Karamyan və Bakı Şəhər Partiya Komitəsi təşviqat və təbliğat şöbəsinin müdiri Muravi Azərbaycan MK katibinin hüzuruna çağırılmış və yığıncaq tərkibini uğursuz seçdiklərinə görə danlanmışlar.

XRUŞSOV. Yoldaşlar, bu 66 faiz qeyri-azərbaycanlı yaşayan Bakıda baş verir. Sadəcə yanaşsaq, onlar bizi partiya təşkilatından vurub çıxara bilər, axı əksəriyyət təşkil edirlər. Misal kimi xırda burjuaziya təcrübəsini götürək. İndi Kanadada seçkilər gedir və kanadalılar ukraynalılara qarşı çıxış etməzlər, çünki orada ukraynalılar çoxdur, seçkilər də pozula bilər. Məsələni, Amerikada da polyak və ukraynalı əhalinin çox saylı olduğu yerlər var. Amerikalılar bununla hesablaşır. Hətta burjuva xadimləri də sizin kimi münasibət bəsləmişlər. Bu, kobudca desək, hitlersayağı münasibətdir, zooloji münasibətdir, burjuva demokratiyası belə yanaş-

mır. Millətlərə, çoxluq təşkil etməsələr də, sayılası bir toplum olsalar da, hansısa muxtariyyət verirlər, siz isə lap gözümçixdiya salır, özünüzü də kommunist adlandırırırsız.

ŞİKİN. Başqa milliyətlərin maraqlarının məhdudlaşdırılmasına bir fakt da dəlalət edir. Baxın, burada yol. Abdullayev iştirak edir. O, bu yaxınlarda neftçilərin hökumət mükafatları - Sovet İttifaqı orden və medallarıyla təltif olunması ilə bağlı yığıncaq aparırdı. Yığıncaqda Azərbaycan dilini bilməyən bir çox adamlar da iştirak edirdilər. Bu da nəzərə alınmır. Hər şey azərbaycanca aparılır. Tərcüməçilər yoxdur. İştirak edənlər də narazılıqlarını bildirirlər.

XRUŞŞOV. Azərbaycan dövlət dili haqqında məsələ aydın deyil. Mən, məsələni, düşünürəm ki, Azərbaycanda dövlət dili Azərbaycan dili sayılması haqqında qərar düzgündür, çünki bu Azərbaycandır, Azərbaycan Respublikasıdır və dövlət dili Azərbaycan dili, yerli əhalinin dili olmalıdır. Burada görünür, belə milli tərkib səbəbindən bunun praktiki olaraq necə həyata keçirilməsi düşünəlməlidir. Sadəcə, Azərbaycan dili dövlət dilidir, - deyərək Bakıda 65 faiz təşkil edən başqa millətləri qəribliyə salmaq lazım deyil. Düşünmək lazımdır ki, idarəçilik işləri necə aparılmalı, hansı dildə olmalıdır. Bu məsələ Ukraynada da ortaya çıxmışdı. Ona görə də mən buna hazırlıqlıyam. Ukraynada ruslar çoxdur. Bəs hansı dil dövlət

dilidir Ukraynada? Əlbəttə, Ukrayna dili. Latviyada hansı dil dövlət dilidir? Əlbəttə, latış dili. Özbəklərdə - özbək dili və s. Çarpazlaşma, qaynayıb-qarışma bizlərdə davam edəcək, odur ki, düzgün təcrübə tapılmalıdır. Mən belə düşünürəm, yoldaşlar.

SƏSLƏR. Düzdür.

XRUŞŞOV. Başqa təqdirdə, hansı dilin dövlət dili olduğunu müzakirə etdikcə, biz insanları çəş-baş qoyacağıq. Əgər mübahisə edəcəyiksə, xəstəhal millətçilik əhvallarına rəvac vermiş olacağıq.

Bu məsələdə bizim özümüzə aydınlıq olmalıdır, yoxsa burada respublika təmsilçiləri oturub fikirləşirlər: "Bizdə də - Qırğızıstanda, qırğız dilidir".

MÜHİDDİNOV. Bax, tutaq ki, Özbəkistan Respublikası, orada dövlət dili özbək dilidir, amma kargüzarlıq iki dildə aparılmalıdır.

XRUŞŞOV. Bu düzdür. Bu artıq təcrübə məsələsidir. Yerli xalqın dili. Qaldı ki, orada başqa millətlər - ruslar, ermənilər, gürcülər olduğuna görə əhalinin bir qismi də nəzərə alınmalıdır. ...Başqa məsələ - prinsip məsələsidir ki, o da bizim üçün tamamilə mübahisəsizdir. Düzdürmü, yoldaşlar?

SƏSLƏR. Düzdür.

XRUŞŞOV. Biz indi çıxış etməyə başlasaq və bu məsələni dolaşdırsaq, müzakirə yanlış məcraya düşər, yeni əmma ortaya çıxar və adamları haqsız döyəcləyərək...

Düzdürmü?

SƏSLƏR. Düzdür.

CİDDİ DƏRSLİKLƏR AXTARIŞINDA

İntizar NƏBİYEVƏ,

Bakı şəhərindəki 104 saylı orta məktəbin
ali dərəcəli metodist müəllimi

Bu gün təhsil sahəsində ciddi axtarışlar, yeni üsul və metodlara daha ciddi maraq diqqəti cəlb etməkdədir. Yeni proqramlar, yeni dərslilər axını başlanmışdır ki, bunların içərisində daha münasib olanları razılıq hissi doğurur. Nöqsanı, qüsuru olanlar isə ciddi tənqiddə məruz qalır. Uzun illərin təcrübəsindən çıxış edərək bu qənaətə gəlirik ki, görülmüş işlər hələ azdır, həm də çox azdır. Axtarışlar davam etməli, tam nöqsansız dərslilər və proqramlar istifadəyə verilməlidir. Bu da daha savadlı mütəxəssislər ordusu deməkdir. Hazırda 11-ci siniflərin istifadəsində olan "Azərbaycan dili" dərsliyi (Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev - Azpoliqraf, Bakı - 2005) eyni müəlliflərin "Təhsil" nəşriyyatı tərəfindən 2004-cü ildə nəşr edilmiş dərsliyindən fərqlidir. Bu dərsliyin yaxşı cəhətləri olduqca çoxdur.

Burada "Dilin quruluşu" ("Morfologiya" və "Sintaksis") "Üslubiyyət" bölmələri verilmişdir. Mövzuların böyük əksəriyyəti sadə, anlaşılıqlı şəkildə izah edilmişdir. İzah zamanı əlavə qeydlərdən istifadə edilmişdir ki, bu da təqdir edilməlidir. Çalışmalar məzmunludur, mövzunun tam qavranılmasına xidmət edir. Leksik şəkilçilərin müxtəlif nitq

hissələrini əmələ gətirməsi, cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin dəqiq, ətraflı şərh, nümunələr əsasında izahı məmnunluq yaradır. Söz yox ki, çox gözəl cəhətlərə malik olan bu dərsliyin diqqəti çəkən qüsurları da var. Zənnimizcə, bu qüsurlar dərsliyin dəyərində xələl gətirəcək dərəcədə olmasa da, hər halda, gələcək nəşrlərdə nəzərə alınsa, yaxşı olar.

Dərslilər dörd bölmədən ibarətdir: I. Dilin quruluşu. Morfoloji quruluş. II. Sintaktik quruluş. III. Üslubiyyət. IV. V - XI siniflərdə keçilmişlərin təkrarı və sistemə salınması.

"İsim" bəhsində isim düzəldən şəkilçilərin qruplaşdırılması, mürəkkəb isimlərin yazılışı, əmələgəlmə yolları, ismin ən mühüm qrammatik əlamətləri - hallanması, cəmlənməsi, mənsubiyyətə görə dəyişməsi, onlara aid şəkilçilərin qruplaşdırılması, əlavə qeyd və nümunələrlə şərh olduqca məqsəduşgündür. Lakin "İsim" bölməsində nəzəri cəlb edən bəzi məqamlara diqqət yetirək:

1. Konkret və mücərrəd isimlərin izahında yazılır: "Gözlə görünən, əllə təması mümkün olan isimlər konkret, gözlə görünməyən, əllə təması mümkün olmayan isimlər isə mücərrəd isimlər adlanır (səh. 8)". *Daş, çörək,*

kitab, daraq kimi isimlər konkret isim kimi verilir. Ancaq səma, Paris, Hindistan... kimi konkret isimlərə əlimizlə toxunmaq mümkün deyil. Ona görə də, fikrimizcə, əvvəlki tərif: "Gözlə görünə bilən əşyaların adlarına konkret isimlər deyilir" - daha məqbuldur.

Çalışma 8-də "Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən qartalınıza" nümunəsi orijinaldan təhrif edilmiş şəkildə verilib. "Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən **ikibaşlı** qartalınıza" olmalıdır. ("Ədəbiyyat müntəxəbatı", X s. üçün, 1983, səh.111)

Yaxud **çalışma 9-dəki** nümunələrdə də qeyri-dəqiqlik var: "4) ...xəstələr və istirahətə gələnlər üçün vacib məlhəmdir. .... ciyərlərimə çəkdim. (dəniz havası, dənizin havası)". Burada lazım olan sözlər əlavə edilməlidir. İkinci nümunədə bu, mümkün deyil: "(Dəniz havası, dənizin havası) ciyərlərimə çəkdim".

Səhifə 14-də "Mənim şarım göydür" nümunəsini oxuduqda ibtidai sinif dərslisi yada düşür. Belə bəsit nümunə 11-ci sinif şagirdlərinin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun deyil.

Çalışma 20-də işlədilən "mini inşa" ifadəsi (səh. 18) qaneedici deyil. Zənnimizcə, "kiçik həcmli inşa" ifadəsini saxlasaq, daha münasib olar.

Səhifə 20-dəki "qeyd" də oxuyuruq: Sayların hamısı türk mənşəlidir (**həтта**, əvvələn, milyon, milyard, trilyon sayları istisnadır). Görünür "həştad" sözü mətbəə xətası üzündən "həтта" getmişdir.

29-cu çalışmada yazılır:

Çənlibəldə eli olan

Düzgün (?-İ. N.) Koroğlu mə-nəm, mən.

Başında min dəli olan

Düzgün (?-İ. N.) Koroğlu mə-nəm, mən. (səh.22)

Yəqin ki, burada da mətbəə xətası üzündən "düşkün" sözü təhrif edilib.

Səhifə 23-də: "O, bu əvəzliləri cümlənin mübtədası olduqda ondan sonra, fel və köməkçi nitq hissələri istisna olmaqla, digər nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri gəldikdə vergül qoyulur".

Belə bir nümunəyə nəzər salaq: "O, nəhayət, dilə gəldi". "Nəhayət" modal sözdür, köməkçi nitq hissəsidir, cümlənin ortasında gəldiyi üçün hər iki tərəfdən vergül qoyulmuşdur. Deməli, bu vergül "O" -nun yox, modal sözün vergülüdür. Məncə, dərslikdə belə cəhətlərə də aydınlıq gətirilməli idi.

Çalışma 44-dəki ikinci şeir ("Həyatdan doymayan, işdən doymayan...") Mikayıl Müşfiqin olduğu halda, (Mikayıl Müşfiq "Ədəbiyyət nəğməsi" kitabı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1978 - səh. 98), Səməd Vurğuna aid edilmişdir. Elə həmin çalışmada "Binadan gözəl olmayan Telin qədrini nə bilər?" misraları "Koroğlu" dastanında Nigarın dilindən Koroğluya xitabən deyildiyi halda, Aşıq Ələsgərə aid edilir.

Zərf düzəldən leksik şəkilçilərin sırasından **-yana** çıxarılıb, amma çalışmada "dostyana" sözü verilib.

Çalışma 52-də "qaça-qaça" feli bağlaması zərf kimi verilmişdir.

Köməkçi nitq hissələri və nida barədə yazılanlar, nidanın köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirilməsi təqdirəlayiqdir. Müəlliflər nidanın məna növlərinin sayını artırırıblar. "Allah, sən saxla", "daha nə deyəsən", "ə, nə danışsın", "tərpən",

"başladıq", "bəsdir", "qurtardıq" kimi lüğəvi məna bildirən sözlər də nida kimi verilir (səh 50). Ancaq bu, səhifə 48-də verilən "... nidalar nə leksik nə də qrammatik məna daşıyır" fikri ilə uyğun gəlmir. Doğrudur, müəlliflər bunu belə əsaslandırırırlar: "... nidaların müstəqil sözlərə və müstəqil sözlərin nidalara çevrilməsinə danışıda və bədii dildə geniş dairədə rast gəlinir". Bizcə, "ə, nə danışsın?" əslində sual cümləsidir". Morfoloji baxımdan, burada sual əvəzliyi və fel var. Sözsüz ki, yüksək hiss-həyəcanla, emosiya ilə deyildikdə bu sual cümləsi nida cümləsinə çevriləcəkdir: "Ə, nə danışsın?!" Dərslikdə yazılır: "... Nidalar insanın müxtəlif hissələrinin, özbaşına oyanışlarının, bəzən idarə oluna bilməyən psixoloji yaşanıqlarının bir səsə və ya bir neçə səsin birləşməsi ilə üzə çıxmasıdır" (səh 48). Əgər belədirsə, "Allah, sən saxla", "Ə, nə danışsın" kimi nümunələr bu təriflə səsləşmir. Bunlar əmr, sual, yaxud nida cümlələridir.

Dərslikdə "sağollaşmaq", "xudahafizləşmək" tipli bitişik yazılan mürəkkəb fellərin verilməsi müəllim və şagird üçün yenidir. Dərslikdə tərkibi fellərin bir araya gətirilərək qruplaşdırılması (ol(maq), et(mək), elə(mək), qıl(maq), köməkçi felləri ilə; frazeoloji birləşmələr şəklində; qeyri-müstəqil "bil(mək)" felinin köməyi ilə) çox yaxşı haldır.

Yeni dərslikdə fel formaları və bunlara aid çalışmalar bizdə heç bir etiraz doğurmur.

41-ci çalışmada "idi, imiş" hissəciklərinin felin şühudü və nəqli keçmiş zamanlarının əlamətləri olan -dı4, mış4 şəkilçilərindən

fərqləndirilməsi (verilmiş mətn əsasında) tələb edilir. Bu cür çalışmalar şagirdin məntiqi təfəkkürünün inkişafına müsbət təsir göstərir. Bəzi şəkilçilərin - feli sifət, feli bağlama şəkilçilərinin qrammatik səciyyə daşmasına tam aydınlıq gətirilməsi də şagirdlərin leksik və qrammatik şəkilçilər haqqında biliklərinin möhkəmləndirilməsinə xidmət göstərir.

Bizcə, zərfin məna növləri verildikdən "miqdar (yaxud kəmiyyət) zərfi" ifadəsindəki "kəmiyyət" sözü götürülsə, daha münasib olar.

Dərslinin "**Sintaktik quruluş**" bölməsində də maraqlı, yad-daqalan izahlar çoxdur.

Cümlənin söz birləşməsindən fərqli olaraq, predikativlik (xəbərlik), modallıq (münasibət) bildirməsinin şərh, "cümlə" məfhumunun daha geniş izah edilməsi məmnunluq hissi ilə qarşılanır. Bugünkü məktəbli daha geniş informasiya məkanında olduğu üçün tədricən yeni ifadələr, terminlərin dərsliyə daxil edilməsi yaxşı haldır.

Söz birləşməsinin növləri çox maraqlı nümunələr əsasında, əlavə qeydlərlə izah edilir. Tərkiblərin bütövlükdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi götürülməsi düzgün fikirdir. Məsələn: "Evində səliqə-sahman yaratmaq" cümləsindəki məsdər tərkibi (Evində səliqə-sahman yaratmaq) cümlənin mürəkkəb mübtədası kimi götürülmüşdür.

Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinə geniş yer verilir. Burada ifadə vasitələrinin nümunələr əsasında, həm də ardıcılıqla verilməsi çox yaxşı cəhət kimi qeyd edilməlidir.

Həmcins üzvlərin tərifində sadalanan əlamətlər düzgün olsa da, bircə, əvvəlki tərif daha yığcam və konkretdir: "Cümlədə eyni üzvlə bağlı olub, eyni suala cavab verən bircinsli üzvlərə cümlənin həmcins üzvləri deyilir".

Xitabların ifadə vasitələrinin müəyyən ardıcılıqla verilməsi, münasib çalışmaların əlavə edilməsi də orta məktəb müəllimlərini razı salan cəhətlərdir.

Şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin zərflik budaq cümlələrinin növü kimi verilməsi üreymizcədir. Çünki müəllimlərin çox haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi, şərt və qarşılaşdırma budaq cümlələrinin yalnız özlərinə xas olan xüsusiyyətləri onları zərflik budaq cümlələrindən tamamilə fərqli edir: şərt və qarşılaşdırma adlı cümlə üzvləri yoxdur. Şərt budaq cümləsini sadələşdirmək, qarşılaşdırma budaq cümləsinə isə sual vermək olmur. Qarşılaşdırma budaq cümləsinə sual vermək mümkün olmadığı halda, bəs bəş və budaq cümləni necə müəyyənləşdirmək olar? Müəlliflər bu suala da aydınlıq gətirirlər:

1-ci halda -sa² şəkilcisi və -da² ədatı budaq cümlənin tərkibində verilir; o zaman bəş cümlə məlum olur: Bayram şənliyi keçirilsə də, bəziləri kədərli görünürdü.

2-ci halda budaq cümlənin əvvəlində güzəşt bağlayıcıları işlənir. İşlənməsə də, onu asanlıqla bərpa etmək olar. (Hərcənd hamı gəlmişdi, amma iclas başlamırdı).

Müəlliflər onu da qeyd edirlər ki, qarşılaşdırma budaq cümləsi xüsusiləşmiş zərflilər vasitəsilə sadə cümləyə çevrilə bilər. Beləliklə, bu iki budaq cümlənin izahını tam aydınlıqla şagirdlərə çatdırırlar.

"Üslubiyyat" bölməsində ədəbi dilimizin üslublarının ətraflı izahı verilir, funksional və fərdi üslubun əlamətləri aydın izah edilir. Çalışmalar isə verilmiş nəzəri biliyin təcrübədə tətbiqinə yönəldilmişdir.

Ədəbi dilin üslublarının leksik, fonetik və qrammatik normalara tabe olması və s. dərslərdə izah edilir, dilin müxtəlif səviyyələrində obrazlılığın göstəriciləri sadalanır. Amma yaxşı olardı ki, ritm yaradan əsas vasitələr (alliterasiya, assonans, təkrar haqqında, eləcə də inversiya, xüsusən ellipsis və s.) barədə izahat verilə idi. Doğrudur, praktik səciyyə daşıyan çalışmalar verilsə də, bu mövzunun açıqlanması məhdud şəkildədir.

"Üslubiyyat" bölməsində bəzi maraqlı faktların çalışmalar vasitəsilə (məs. N. Nərimanovun oğlu Nəcəfə məktubu) şagirdlərə çatdırılması məmnunluq doğurur.

V-XI siniflərdə keçilmişlərin təkrarı və sistemə salınması məqsədilə verilən müxtəlif çalışmalar və testlər şagirdlərə verilmiş bilik, bacarıq və vərdisləri sistemə salmağa, daha da möhkəmləndirməyə xidmət edir.

Dərsliyə Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında qanunun daxil edilməsi də dərsliyin əhəmiyyətini artıran cəhətlərdən biridir. Ümumiyyətlə, haqqında bəhs etdiyimiz dərslək bəzi iradlara baxmayaraq, yeni, daha məzmunlu, bugünkü məktəbliyə daha lazımlı dərslək kimi qiymətləndirilməlidir.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN
V-XI SINIFLƏRİ ÜÇÜN AZƏRBAYCAN
DİLİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ
TƏXMİNİ PLANLAŞDIRILMASI*

Planlaşdırma "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı"nın "B" variantı (Bakı - 2002) əsasında (Azərbaycan dilinin seçmə fənn kimi tədris edildiyi siniflər üçün) gənc müəllimlərə kömək məqsədilə hazırlanmışdır.

Faktlar göstərir ki, bir çox məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə ayrılan seçmə saatların sayı müxtəlif olur. Proqram bölgüsü tərtib edilərkən bu amil nəzərə alınmış, bölgü iki variantda hazırlanmışdır. Seçmə saatların miqdarını nəzərə alaraq müəllimlər ayrı-ayrı mövzuların tədrisi üçün nəzərdə tutulan saatları müvafiq qaydada azalda və ya çoxalda bilərlər.

Planlaşdırmanı BPKİ və Yİ-nin metodisti, filologiya elmlər namizədi **Aydın PAŞAYEV** və "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının şöbə redaktoru, pedoqoji elmlər namizədi **Akif MƏMMƏDOV** hazırlamışlar.

V SINIF
II YARIMİL
19 həftə. 114 s. və ya 133 s.

	saat
1. Vurğu. Azərbaycan sözlərində vurğunun yeri.	1 2
2. Vurğusu ilk və orta hecalarda olan sözlər və bunlara aid çalışmalar.	3 3
3. Azərbaycan dilində vurğu qəbul etməyən şəkilçilər haqqında.	3 3
4. Vurğusu dəyişməklə mənası dəyişən sözlər və buna aid çalışmalar.	2 2
5. Fonetik təhlil.	2 2
6. Fonetikaya aid təkrar və test üsulu ilə keçilmişlərin yoxlanması.	2 2
7. RNİ. Öyrədici ifadə.	2 2

LEKSİKA

8. Dilin lüğət tərkibi. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginliyi.	1 2
9. Söz və onun leksik mənası.	1 1
10. Sözü qrammatik mənası.	1 2
11. Cümlənin qurulmasında leksik mənalı sözlərin rolu.	1 1

* Əvvəli jurnalın ötən sayında.

12. Leksik mənası olmayan sözlər haqqında.	2 2
13. Leksik mənası olmayan sözlərin cümlənin qurulmasında rolu.	1 1
14. RNI. Öyrədici inşa: "Qanlı Yanvar" faciəsi (hazırlıq, icra, səhvlər üzərində iş)	3 3
15. Sözüün həqiqi və məcazi mənası.	1 2
16. Təkmənalı və çoxmənalı sözlər.	1 1
17. Çoxmənalı sözlərə aid çalışmalar.	2 2
18. Omonimlər haqqında.	1 2
19. Omonimlər və çoxmənalı sözlərin müqayisəsi.	1 1
20. Omonimlər və cinas sözlər. Onların oxşar və fərqli cəhətləri. Omonim formalar.	2 3
21. Sinonimlər haqqında ümumi məlumat.	1 1
22. Sinonimlərdən istifadənin üslubi xüsusiyyətləri.	1 2
23. Antonimlər haqqında ümumi məlumat.	1 1
24. Antonimlərin üslubi imkanları. Təzadlar.	2 3
25. Azərbaycan dilində ümumişlək sözlər.	2 2
26. RNI. Öyrədici inşa: "Mənim dostların" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
27. Azərbaycan dilində ümumişlək olmayan sözlər haqqında.	1 1
28. Termin anlayışı. Terminlərin digər sözlərdən fərqi.	1 1
29. Terminlərin işlək dairəsi. Dilçiliyə və ədəbiyyata aid terminlər.	1 1
30. Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər haqqında.	1 1
31. Alınma sözlərə xas olan xüsusiyyətlər.	2 3
32. Sözlərin mənşəcə növlərinə aid çalışmalar.	2 2
33. Arxaizmlər haqqında ümumi məlumat. Tarixizmlər.	2 2
34. Arxaik sözlər üzərində çalışmalar.	1 2
35. Neologizmlər haqqında ümumi məlumat.	1 1
36. Neologizmlər üzərində çalışmalar.	1 1
37. Frazеoloji birləşmələr haqqında ümumi məlumat.	2 2
38. Frazеoloji birləşmələrin omonimliyi haqqında.	1 2
39. Frazеoloji birləşmələrin sinonimliyi.	1 2
40. Frazеoloji birləşmələrin ümumi sözlərlə sinonimliyinə aid çalışmalar.	2 2
41. Antonim mənalı frazeoloji birləşmələr və çalışmalar.	1 2
42. Yoxlama imla.	2 2
43. Leksik təhlil.	1 2
44. Leksikaya aid keçilmişlərin təkrarı.	2 2
45. Leksikaya aid keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2

SÖZÜN TƏRKİBİ VƏ SÖZ YARADICILIĞI

46. Kök və şəkilçi sözüün mənalı hissələridir.	1 1
47. Şəkilçilərin növləri haqqında. Leksik şəkilçilər.	2 2
48. Leksik şəkilçilərə aid çalışmalar.	1 2
49. Qrammatik şəkilçilər.	2 3
50. Şəkilçilərin yazılışına görə variantları (birvariantlı, ikivariantlı və dördvariantlı şəkilçilər).	2 2
51. Şəkilçilərin yazılışına aid çalışmalar.	1 2
52. RNI. Öyrədici inşa: "Yurdumuza bahar gəlir" (hazırlıq, icra və səhvlər üzərində iş).	3 3
53. Sözüün başlanğıc forması.	1 2
54. Sözlərin tərkibinə görə təhlili.	1 2
55. Şəkilçilərin sözdəki yeri. Sözüün və sözsönu şəkilçilər.	1 1
56. Sözlərin quruluşca növləri haqqında.	1 1
57. Düzəltmə sözlər və onlara aid çalışmalar.	2 2
58. Eyniköklü sözlər və buna aid çalışmalar.	1 2

59. İki və daha artıq leksik şəkilçili düzəltmə sözlər.	2 3
60. Mürəkkəb sözlər və onların yazılışı.	1 1
61. Mürəkkəb sözlərin yazılışına aid çalışmalar.	2 2
62. Yoxlama imla.	2 2
63. Sadə və mürəkkəb adlar.	2 2
64. Mürəkkəb adlar.	1 2
65. Mürəkkəb adlara aid çalışmalar.	1 1
66. RNI. Öyrədici ifadə.	2 2
67. Mürəkkəb adların ixtisar edilməsi və yazılışı.	1 2
68. Mürəkkəb adların yazılışına aid çalışmalar.	1 1
69. Lüğətlər haqqında. Lüğətlərin növləri.	1 2
70. Lüğətlərdən istifadə qaydaları və onların praktik əhəmiyyəti.	1 2
71. Sözüün tərkibi və söz yaradıcılığına aid keçilmişlərin təkrarı.	1 1
72. RNI. Öyrədici inşa: "Milli parkda" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
73. Test üsulu ilə sözüün tərkibi və söz yaradıcılığına aid keçilmişlərin yoxlanması.	1 1

İL ƏRZİNDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

74. Söz birləşmələrinin təkrarı.	1 2
75. Cümlə üzvlərinin təkrarı.	1 3
76. Sait və samit səslərin təkrarı.	1 1
77. Qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin yazılışı və tələffüzü.	2 2
78. Təkmənalı və çoxmənalı sözlər. Omonim. Sinonim. Antonim.	1 2
79. Ümumişlək və ümumişlək olmayan sözlər.	1 1
80. Yoxlama imla.	2 2
81. Leksik və qrammatik şəkilçilər və onların yazılışı.	1 1

VI SİNİF II YARIMİL 19 həftə. 95 s. və ya 114 s.

1. Sifətin məna növlərinə aid çalışmalar.	1 2
2. Sifətin quruluşca növləri haqqında.	1 2
3. Düzəltmə sifətlər. İsimdən düzələn sifətlər.	2 3
4. Ön şəkilçili sifətlər və buna aid çalışmalar.	1 2
5. Feldən düzələn sifətlər.	2 2
6. Feldən düzələn sifətlərə aid çalışmalar.	1 2
7. Sifət düzəldən şəkilçilərin yazılışı və tələffüzü.	2 2
8. Sifət düzəldən şəkilçilərin yazılışı və tələffüzünə aid çalışmalar.	2 3
9. Yoxlama imla.	2 2
10. Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi və yazılışı.	2 2
11. Mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi və yazılışına aid çalışmalar.	2 3
12. Sifətin müqayisə dərəcələri.	1 2
13. Sifətin adı və azaltma dərəcələri haqqında.	1 2
14. RNI. Öyrədici ifadə.	2 2
15. Sifətin azaltma dərəcəsinə aid çalışmalar.	1 2
16. Sifətin çoxaltma dərəcəsi.	2 2
17. Sifətin çoxaltma dərəcəsinə aid çalışmalar.	1 2
18. Sifətin həqiqi və məcazi mənalarda (epitet) işlənməsi.	2 3
19. Sifətin isim kimi işlənməsi və buna aid çalışmalar.	2 2
20. Sifətin təhlil qaydası. Morfoloji təhlil.	2 2
21. Test üsulu ilə sifətlərə aid keçilmişlərin yoxlanması.	1 1
22. RNI. Öyrədici inşa: "Kimə oxşamaq istərdim?" (hazırlıq, icra və səhvlər üzərində iş).	3 3

SAY

23. Say haqqında ümumi məlumat.	1 1
24. Sayların quruluşca növləri.	1 1
25. Sayların quruluşca növlərinə aid çalışmaları.	1 2
26. Sayların mənaca növləri haqqında ümumi məlumat.	1 1
27. Miqdar sayları. Müəyyən miqdar sayları haqqında.	1 2
28. Müəyyən miqdar saylarına aid çalışmaları.	1 2
29. RNİ. Öyrədici inşa: "Kitab bilik mənbəyidir" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
30. Qeyri-müəyyən miqdar sayları haqqında ümumi məlumat.	1 2
31. Qeyri-müəyyən miqdar saylarına aid çalışmaları.	2 2
32. Yoxlama imla.	2 2
33. Kəsr sayları və onlara aid çalışmaları.	1 1
34. Miqdar saylarına aid çalışmaları.	2 3
35. Sıra sayları və onların yazılışı.	2 2
36. Sayların isim kimi işlənməsi və buna aid çalışmaları.	2 2
37. Sayların təhlil qaydası. Morfoloji təhlil.	2 2
38. Sayların yazılışına aid yoxlama imla.	2 2
39. Test üsulu ilə saylara aid keçilmişlərin yoxlanması.	1 1
40. RNİ. Əməli yazı: Ərizə və tərcümeyi-hal yazmaq.	2 2

ƏVƏZLİK

41. Əvəzlilər haqqında ümumi məlumat.	1 1
42. Əvəzlilərin mənə növləri. Şəxs əvəzliləri.	1 2
43. Şəxs əvəzlilərinin isimlə oxşar və fərqli cəhətləri.	2 2
44. Qeyri-müəyyənlik və inkarlıq bildirən əvəzlilər.	1 2
45. Qeyri-müəyyənlik və inkarlıq bildirən əvəzlilərə aid çalışmaları.	2 2
46. İşarə əvəzliləri və onlara aid çalışmaları.	1 2
47. RNİ. Əməli yazı: Teleqram və xasiyyətnamə yazmaq.	2 2
48. İşarə əvəzlilərinin sifət və zərfi əvəz etməsi.	2 2
49. "O" və "bu" əvəzlilərinə sonra vergülün işlədilməsi.	2 2
50. Sual əvəzliləri və onların cümlədə rolu.	1 1
51. Təyini əvəzlilər və onların cümlədə rolu.	1 1
52. Təyini əvəzlilərə aid çalışmaları.	1 1
53. Qayıdış əvəzliyi və onun cümlədə rolu.	1 1
54. RNİ. Öyrədici inşa: "Sevdiyim ədəbi qəhrəman" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
55. Əvəzlilərin təhlil qaydası. Morfoloji təhlil.	1 1
56. Əvəzlilərə aid keçilmişlərin təkrarı.	1 1
57. Test üsulu ilə əvəzlilərə aid keçilmişlərin yoxlanması.	1 1
58. Yoxlama imla.	2 2
59. İsim bəhsinin təkrarı.	2 1
60. Sifət və sayın təkrarı.	2 2
61. Əvəzliyin təkrarı.	1 1
62. Morfoloji təhlil.	2 2

VII SİNİF

II YARIMİL

19 həftə. 114 s. və ya 133 s.

1. Fellərə aid keçilmişlərin təkrarı.	2 2
2. İkinci yarımildə keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1
3. İdi, imiş köməkçi felləri.	2 2

4. İdi, imiş köməkçi felləri və onların felin sadə şəkilləri və digər nitq hissələri ilə işlənməsi.	2 3
5. İsa ədatının felin sadə şəkilləri ilə işlənməsi.	2 2
6. Felin morfoloji təhlili.	2 2
7. RNİ. Öyrədici inşa: "El igidləri ilə tanınar" (Atalar sözü) (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
8. Zərf haqqında ümumi məlumat.	2 2
9. Zərflərin quruluşca növləri haqqında.	2 2
10. Düzəltmə zərflərin əmələ gəlməsi və çalışmaları.	2 2
11. Mürəkkəb zərflər və onların əmələ gəlməsi.	2 3
12. Yoxlama imla.	2 2
13. Zərflərin mənaca növləri. Tərzi-hərəkət zərfləri və onların sifətlərdən fərqi.	2 2
14. Zaman zərfləri və onların zaman anlayışı bildirən isimlərdən fərqi.	2 2
15. Yer zərfləri və onların məkan anlayışı bildirən isimlərdən fərqi.	2 2
16. Miqdar zərfləri və onların qeyri-müəyyən saylarından fərqi.	2 2
17. Zərflərin digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi.	2 3
18. Zərflərin qrammatik şəkilçilər qəbul edib dəyişməsi.	2 2
19. Öyrədici ifadə.	2 2
20. İsim, sifət, say və əvəzlilərin zərf yerində işlənməsi.	2 2
21. Zərflərin mənə növlərinə aid çalışmaları.	2 3
22. Köməkçi nitq hissələri və onların əsas nitq hissələrindən fərqi.	2 3
23. RNİ. Öyrədici inşa: "Novruz bayramı" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
24. Qoşma haqqında ümumi məlumat.	1 2
25. İsmnin adlıq halında olan sözlərlə işlənən qoşmalar.	2 2
26. İsmnin yiyəlik halında olan sözlərlə işlənən qoşmalar.	2 2
27. İsmnin yönük halında olan sözlərlə işlənən qoşmalar.	2 2
28. İsmnin çıxışlıq halında olan sözlərlə işlənən qoşmalar.	2 3
29. Qoşmaların mənə növləri və onların orfoqrafiyası.	2 3
30. Qoşmaların digər nitq hissələri ilə oxşarlığı və sinonimliyi haqqında.	2 3
31. Yoxlama imla.	2 3
32. II yarımil ərzində keçilmişlərin təkrarı.	2 3
33. II yarımil ərzində keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1
34. Bağlayıcılar haqqında ümumi məlumat.	1 1
35. Bağlayıcıların mənaca növləri haqqında.	2 2
36. Bağlayıcıların mənaca növlərinə aid çalışmaları.	2 2
37. Tabesiz bağlayıcılar, onların növləri və çalışmaları.	2 3
38. Tabelilik bağlayıcılar və onların növləri.	2 3
39. İlə köməkçi sözü qoşma və bağlayıcı kimi.	1 2
40. RNİ. Öyrədici inşa: "Şəhidlər xiyabanında" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
41. Bağlayıcıların quruluşca növləri.	2 3
42. Bağlayıcıların digər nitq hissələrindən fərqləndirilməsi.	2 2
43. Bağlayıcıların orfoqrafiyası və onlarda durğu işarələrinin işlənməsinə aid çalışmaları.	2 2
44. Ədat haqqında ümumi məlumat.	1 1
45. Ədatların mənaca növləri.	2 2
46. Ədatların mənaca növlərinə aid çalışmaları.	2 2
47. Həm ədat, həm də başqa nitq hissələri kimi işlənən sözlər.	2 3
48. Ədatların orfoqrafiyası və buna aid çalışmaları.	2 3
49. RNİ. Öyrədici ifadə.	2 2

50. Modal sözlər haqqında ümumi məlumat.	1 1
51. Modal sözlərin qrammatik məna növləri.	2 3
52. Modal sözlərin orfoqrafiyası və onlarda durğu işarələrinin işlənməsi.	2 3
53. Modal sözlərə aid çalışmalar.	2 2
54. RNİ. Mühakimə xarakterli inşa (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
55. Nida haqqında ümumi məlumat. Nidaların təqlidi sözlərdən fərqi.	2 2
56. Nidaların orfoqrafiyası və buna aid çalışmalar.	2 2
57. Yoxlama imla.	2 2
58. Köməkçi nitq hissələrinə aid keçilmişlərin təkrarı.	2 3
59. Yarımil ərzində keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2

VIII SİNİF
II YARIMİL
15 həftə. 95 s. və ya 114 s.

1. Tamamlıq və onun ifadə vasitələri.	1 2
2. Vasitəli tamamlıq.	1 1
3. Qoşmalar ilə əmələ gələn vasitəli tamamlıqlar.	1 1
4. Vasitəsiz tamamlıq.	1 1
5. Tamamlığa aid çalışmalarla iş.	1 2
6. Tamamlıqların ifadə vasitələrinə aid çalışmalar.	2 2
7. Təyin və təyinin ifadə vasitələri. Sintaktik təhlil.	1 2
8. Təyine aid sintaktik təhlil.	2 2
9. Zərflik haqqında ümumi məlumat.	1 1
10. Zərfliyin mənacə növləri haqqında ümumi məlumat.	1 2
11. Tərzi-hərəkət zərfliyi.	1 1
12. Yer zərfliyi.	1 1
13. RNİ. Öyrədici inşa: "Vətəni sevməyən insan olmaz..." (A. Səhhət) (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
14. Zaman zərfliyi.	1 2
15. Kəmiyyət zərfliyi.	1 1
16. Səbəb zərfliyi.	2 2
17. Məqsəd zərfliyi.	2 2
18. Zərfliyin mənacə növlərinə aid çalışmalar.	1 2
19. Cümlə üzvlərinin quruluşca növləri və buna aid çalışmalar.	1 2
20. Cümlə üzvlərinin əlavəsi.	1 1
21. Cümlə üzvlərinin əlavəsinə aid sintaktik təhlil.	2 2
22. RNİ. Öyrədici inşa: "Qəhrəmanlar ölmürlər" (öyrədilməsi, icra və təhlil)	3 3
23. Sadə cümlədə sözlərin sırası. Cümlə üzvlərinin sırasının pozulması.	1 2
24. Məntiqi vurğu. Sadə cümlənin təhlil qaydası. Sintaktik təhlil.	2 2
25. Həmcins üzvlər haqqında ümumi məlumat.	1 1
26. Həmcins mübtədə və həmcins xəbərlər.	1 2
27. Həmcins tamamlıq, təyin və zərfliklər haqqında.	2 3
28. Həmcins olmayan təyidlər haqqında.	1 2
29. RNİ: Əməli yazı: Akt yazmaq.	1 2
30. Həmcins üzvlər arasında bağlayıcıların işlənməsi.	2 2
31. Həmcins üzvlərdə şəkilçilərin və hissəciklərin ixtisarı. Həmcins üzvlərdə vergül.	2 2
32. Xəbərin həmcins mübtədalarla uzlaşması.	2 2
33. Həmcins üzvlü cümlələr.	2 2
34. Həmcins üzvlərdə ümumiləşdirici sözlər.	2 2

35. Yoxlama imla.	2 2
36. Keçilənlərin təkrarı. Sintaktik təhlil.	2 2
37. Keçilənlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2
38. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər haqqında ümumi məlumat.	1 2
39. Xitablar. Xitabların quruluşca növləri haqqında.	1 2
40. Xitabların mübtədaldan fərqi və onların cümlədə yeri.	2 2
41. Bədii xitablar. Xitabların münasibət bildirməsi və ifadə vasitələri.	1 2
42. Ara sözlər haqqında ümumi məlumat.	1 2
43. Ara sözlərin məna növləri.	2 2
44. Ara sözlərin cümlədə yeri və onlarda durğu işarələrinin işlənməsi.	1 1
45. RNİ. Öyrədici inşa: "Heç kəs unudulmur, heç nə yaddan çıxmır" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
46. Əlavə sözlər və əlavə cümlələr.	1 2
47. Xüsusişmiş üzvlər. Xüsusişmiş tamamlıqlar və zərfliklər.	2 2
48. Dəqiqləşdirici üzvlər. Sintaktik təhlil.	2 3
49. Cümlələrin şəxsə görə növləri haqqında ümumi məlumat.	2 2
50. Şəxslə cümlələr və onların növləri haqqında.	1 1
51. Müəyyən şəxslə cümlələr.	2 2
52. Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr.	1 2
53. Ümumi şəxslə cümlələr.	2 2
54. Şəxssiz cümlələr.	1 2
55. Müxtəsər və geniş cümlələr.	2 3
56. Söz-cümlə.	1 1
57. RNİ. Öyrədici inşa: "Həyatda kimdən nümunə götürmək istərdim?" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
58. Sintaktik təhlil.	1 2
59. Adlıq cümlə.	2 2
60. Keçilmişlərin təkrarı.	2 2
61. Yoxlama imla.	2 2
62. Keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1

IX SİNİF
II YARIMİL
19 həftə. 76 s. və ya 95 s.

1. Xəbər budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	2 2
2. Tamamlıq budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
3. Tamamlıq budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2
4. Təyin budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
5. Təyin budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2
6. Zərflik budaq cümləsi haqqında ümumi məlumat.	1 2
7. RNİ. Öyrədici inşa: "Vətən qarşısında öz borcumu nədə görürəm" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
8. Tərzi-hərəkət budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
9. Tərzi-hərəkət budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2
10. Yer budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
11. Yer budaq cümləsi və buna aid sintaktik təhlil.	1 2
12. RNİ. Əməli yazı.	1 2
13. Zaman budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
14. Zaman budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2
15. Kəmiyyət budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
16. Kəmiyyət budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2

17. RNİ. Yoxlama inşa: "Bilsin ana torraq, eşitsin vətən! Müsəlləh əsgərəm mən də bu gündən" (S. Vurğun) (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
18. Səbəb budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
19. Səbəb budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	1 2
20. Məqsəd budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
21. Məqsəd budaq cümləsi və ona aid sintaktik təhlil.	1 2
22. Şərt budaq cümləsi haqqında ümumi məlumat.	1 2
23. Şərt budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	2 2
24. Yoxlama imla.	3 3
25. Keçilmişlərin təkrarı.	2 2
26. Keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	2 2
27. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi və onun əmələgəlmə üsulları.	2 2
28. Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsinə aid sintaktik təhlil.	2 2
29. Mürəkkəb cümlələrin qrammatik təhlil qaydası.	1 2
30. Budaq cümlələrlə feli tərkiblərin sinonimliyi.	2 2
31. Vasitəsiz və vasitəli nitq haqqında ümumi məlumat.	1 1
32. Vasitəsiz nitq və onlardan istifadənin müxtəlif formaları.	2 3
33. Vasitəsiz nitqdə durğu işarələrinin işlədilməsi haqqında.	1 2
34. RNİ. Öyrədici inşa: "Vətənçin yaşayan, vətənçin ölən Səmimi bir insan nə bəxtiyardır!" (M. Müşfiq) (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
35. Vasitəsiz nitqin vasitəli nitqə çevrilməsi və əksinə.	1 2
36. Vasitəsiz və vasitəli nitq tamamlıq budaq cümləsi kimi.	1 2

V - IX SİNİFLƏRDƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

37. Fonetikaya aid keçilmişlərin təkrarı. Fonetik təhlil.	
38. Leksikaya aid keçilmişlərin təkrarı və çalışmaları.	1 1
39. İsim bəhsinin təkrarı. Morfoloji təhlil.	1 1
40. Felin qrammatik mənə növləri. Felin sadə şəkilləri.	1 2
41. RNİ. Öyrədici inşa: "Qalx ayağa, Azərbaycan!" (M. Araz) (hazırlıq, icra və təhlil).	1 2
42. Felin mürəkkəb şəkilləri və təsriflənməyən formaları. Morfoloji təhlil.	3 3
43. Köməkçi nitq hissələrinin təkrarı.	1 1
44. İsim və feli birləşmələrin təkrarı.	1 2
45. Həmcins üzvlərin təkrarı və sintaktik təhlil.	1 1
46. Cümlənin şəxsə görə növləri.	1 1
47. Tabesiz mürəkkəb cümlənin növləri və sintaktik təhlil.	1 1
48. Yoxlama imla.	1 2
49. Keçilmişlərin təkrarı.	2 2
50. Keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1

X SİNİF

II YARIMİL

19 həftə. 76 s. və ya 95 s.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

1. Nitq mədəniyyəti anlayışı.	2 2
2. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir.	2 2
3. Nitqin kommunikativ məqsədəuyğunluğu.	1 1
4. Yoxlama imla.	2 2
5. Nitqin düzgünlüyü, dəqiqliyi və ifadəliliyi.	3 3
6. Yazılı və şifahi nitqə verilən tələblər.	2 2

7. Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri.	1 2
8. Keçilmişlərin testlə yoxlanması.	2 3
9. Dil, nitq və nitq fəaliyyəti.	1 1
10. Azərbaycan ədəbi dili.	2 2
11. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normaları.	2 2
12. RNİ. Öyrədici inşa: "Azərbaycan təbiətinə heyranam" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
13. Fonetik normalar.	3 3
14. Leksik normalar.	2 2
15. Dilimizin tərkibində özləşmə meylləri.	3 3
16. Qrammatik norma.	
17. RNİ. Öyrədici inşa: "Mən təhsil naziri olsaydım" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
18. Nitq normalarının tarixliyi.	3 3
19. Nitq istisnaları.	2 2
20. Yoxlama imla.	3 3
21. Natiqlik sənəti.	2 2
22. Nitq etiketləri.	1 2
23. Nitq mədəniyyətinə aid keçilmişlərin test üsulu ilə yoxlanması.	2 3
24. II yarım il üzrə materiallara aid testlərin icrası.	2 3
25. Sintaktik təhlil (cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməklə).	2 3

DİLÇİLİK KURSU ÜZRƏ KEÇİLMİŞLƏRİN TƏKRARI

1. Fonetikanın təkrarı. Fonetik təhlil.	2 3
2. Leksikanın təkrarı. Leksik təhlil.	1 2
3. Söz yaradıcılığı və sözün tərkibinə görə təhlilinə aid testlərlə iş.	2 3
4. Morfoloji təhlil.	2 3
5. Morfoloji təhlilə aid testlərlə iş.	1 2
6. Söz birləşməsi və sintaktik əlaqələrin təkrarı.	2 3
7. Sintaktik əlaqələrə aid təhlil.	1 2
8. Testlə iş.	2 3
9. Cümlə üzvlərinə görə sintaktik təhlil.	2 3
10. Sadə cümlənin sintaktik təhlili.	2 3
11. Mürəkkəb cümlənin sintaktik təhlili.	1 2
12. Nitq mədəniyyətinin təkrarı.	3
13. Testlərlə iş.	

XI SİNİF

II YARIMİL

19 həftə. 95 s. və ya 114 s.

ÜSLUBİYYAT

1. Üslub haqqında ümumi məlumat.	2 2
2. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları.	2 2
3. Bədii üslub nədir?	2 2
4. Fonetik səviyyədə obrazlılığın yaradılması: intonasiya, alliterasiya, assonans (nümunələr əsasında).	2 2
5. Anafora və epifora haqqında (nümunələr əsasında).	1 2
6. RNİ. Öyrədici inşa: "İpək yolu tariximizdir" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3

ÜMUMİ TƏKRAR

7. Leksik səviyyədə obrazlılığın yaradılması (epitet, təşbeh, mübaliğə, istiarə, kinayə).	2 3
8. Omonimlik, sinonimlik və antonimlik (üslubi xüsusiyyətlər).	2 3
9. Frazeologiya, leksik təkrarlar (nümunələr əsasında).	2 2
10. Qrammatik səviyyədə obrazlılığın yaradılması (inversiya, ellipsis).	2 2
11. Sintaktik təkrarlar (söz birləşmələri və cümlələrin təkrarı).	1 2
12. RNİ. Öyrədici inşə: "Mən səhiyyə naziri olsaydım" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
13. Sözüün poetik funksiyası (nümunələr əsasında).	1 2
14. Bədii ifadə vasitələri haqqında (epitet, təşbeh).	2 3
15. Mübaliğə, litota, istiarə, kinayə (nümunələr əsasında).	2 3
16. M. Müşfiqin "Yenə o bağ olaydı" şeirində məcazların müəyyənləşdirilməsi.	2 2
17. H. Cavidin "İblis" faciəsində məcazların müəyyənləşdirilməsi.	2 2
18. RNİ. Öyrədici inşə: "Yoxsa da dünyanın ucu-bucağı, Hər yerdən istidir ana qucağı" (S. Vurğun) (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
19. S. Vurğunun "Aygün" poemasında məcazların müəyyənləşdirilməsi.	2 2
20. S. Rüstəmin "Təbrizim" şeirində obrazlılığın müəyyənləşdirilməsi.	1 2
21. M. Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasında obrazlılığın müəyyənləşdirilməsi.	2 2
22. Yoxlama ifadə.	2 2
23. Bədii əsərin dili. (Tipin dilində dialekt, termin, varvar, vulqar və s. sözlərin işlənməsi).	2 2
24. Elmi üslub nədir? Elmi üslubun dili.	2 2
25. Bədii üsluba aid biliklərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2
26. Sözüün terminoloji funksiyası. Termin haqqında.	2 2
27. Terminlərin leksik xüsusiyyətləri.	1 2
28. Terminlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətləri.	1 2
29. Elmi üslubun müxtəlif elm sahələri üzrə təzahürü.	1 1
30. RNİ. Öyrədici inşə: "Xocalı faciəsini unutmurduq" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
31. Publisistik üslub nədir?	2 2
32. Elmi üsluba aid biliklərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2
33. Publisistik üslubun test üsulu ilə yoxlanması. Bədii-publisistik dil.	1 1
34. Elmi-publisistik dil. Rəsmi-publisistik dil.	1 1
35. Məişət üslubu nədir?	2 2
36. Publisistik üsluba aid biliklərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 2
37. Məişət üslubunun yaranma şəraiti.	2 2
38. Məişət üslubunun bədii üsluba təsiri.	1 1
39. Rəsmi-işgüzar üslub nədir?	2 2
40. Məişət üslubuna aid biliklərin test üsulu ilə yoxlanması.	1 1
41. Rəsmi sənədlərin dili.	1 1
42. İşgüzar sənədlərin dili (elan, bildiriş, ərizə, tərcümeyi-hal və s.)	2 2
43. Sənəd dilində rəsmi və qeyri-rəsmi ifadələr.	2 2
44. Rəsmi-işgüzar üslub və II yarımda test üsulu ilə yoxlanması.	1 2
45. Üslubların ayrılma və birləşmə xüsusiyyətləri.	2 2
46. Fərdi üslub.	2 2
47. İllik materialların test üsulu ilə yoxlanması.	1 2

1. Fonetika. Fonetik təhlil və test üzərində iş.	1 1
2. Leksikaya aid çalışmalar, test üzərində iş.	1 1
3. Söz yaradıcılığına aid çalışmalar və test üzərində iş.	1 2
4. RNİ. Öyrədici inşə: "Vahid Azərbaycan dövləti haqqında nə düşünürəm" (hazırlıq, icra və təhlil).	3 3
5. Morfologiyaya aid çalışmalar və test üzərində iş.	1 2
6. Sintaksisə aid cümlə təhlili və test üzərində iş.	1 2
7. Dil və dilçilik. Azərbaycan dilinin quruluşu və tarixi.	1 1
8. Nitq mədəniyyətinə aid çalışmalar.	1 1
9. Yoxlama ifadə.	2 2
10. Üslubiyyətə aid keçilmişlərin təkrarı.	2 3

Jurnalımızın abunəçisi olmayan müəllimlərin xahişini nəzərə alaraq ötən sayda verilmiş "Umumtəhsil məktəblərinin X sinfində ədəbiyyat fənnindən proqram materiallarının planlaşdırılması"nı dərc edirik.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN X SİNFİNDƏ ƏDƏBİYYAT FƏNNİNDƏN PROQRAM MATERİALLARININ PLANLAŞDIRILMASI

Oxucularımıza məlumdur ki, jurnalımızın 2004-cü ilə aid 3-cü və 4-cü saylarında V-IX siniflərdə ədəbiyyat fənnindən proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması dərc edilmişdir.

Yeni - 2005-2006-cı tədris ilində X sinifdə də ədəbiyyat fənni təzə proqramla keçiləcəkdir. Bu sinif üçün yeni proqram əsasında hazırlanan dərslik (müəllifləri N.Cəfərov, T.Kərimli, Z.Əsgərli, A.Bakıxanovadır) istifadəyə verilmişdir. Bu dərslik yazılarkən X sinfin proqramında müəyyən dəyişiklik edilmişdir. Bu, planlaşdırmada nəzərə alınmışdır.

Müəllimlər onlara təqdim olunan planlaşdırmaya yaradıcı yanaşa bilərlər.

Planlaşdırmanı dosent Soltan HÜSEYNOĞLU hazırlamışdır.

X SİNİF

(Cəmi: 102 saat; həftədə 3 saat)

I YARIMİL

44 saat

1. Giriş. Bədii ədəbiyyatın mahiyyəti. Ədəbiyyatşünaslıq.	1s.
2. Şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri. Janrları: nəğmələr, mahnılar, bayatılar.	1s.

3. Şifahi ədəbiyyatın janrları: əfsanələr, rəvayətlər, lətifələr, nağıllar.	1s.
4. Şifahi ədəbiyyatın janrları: atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, xalq tamaşaları və oyunlar.	1s.
5. Aşıq yaradıcılığı. Dastanlar.	1s.
6. Qədim dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Qaynaqları.	1s.
7. Qədim dövrün sonlarında ədəbiyyat. Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani.	1s.
8. "Dədə Qorqud" eposunun yaranma və təşəkkül tarixi.	1s.
9. "Dədə Qorqud" eposunun ideyası, bədii xüsusiyyətləri.	1s.
10. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun məzmunu.	1s.
11. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun məzmunu.	1s.
12. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun məzmunu.	1s.
13. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun təhlili. Boyun ideyası. Qazan xan, Burla xatun surətləri.	1s.
14. "Salur Qazanın evinin yağmalanması boyu"nun təhlili. Uruz, Qaraca çoban surətləri. Düşmən obrazları.	1s.
15. Nizaminin həyatı.	1s.
16. Nizaminin lirikası.	1s.
17. Nizaminin poema yaradıcılığı.	1s.
18. "İskəndərnəmə" poemasının məzmunu.	1s.
19. "İskəndərnəmə" poemasının məzmunu.	1s.
20. "İskəndərnəmə" poemasının məzmunu.	1s.
21. "İskəndərnəmə" poemasının təhlili. İskəndər və Nüşabə surətləri.	1s.
22. "İskəndərnəmə" poemasının bədii xüsusiyyətləri.	1s.
23. Yoxlama inşaya hazırlıq.	1s.
24. Yoxlama inşa.	1s.
25. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Anadilli poeziyanın güclənməsi.	1s.
26. Orta dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. Anadilli poeziyanın XV-XVI əsrlərdə yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması.	1s.
27. Nəsiminin həyatı.	1s.
28. Nəsiminin yaradıcılığı. Sənətkarlığı.	1s.
29. Nəsiminin "Yanıram" qəzəlinin məzmunu.	1s.
30. Nəsiminin "Yanıram" qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
31. Nəsiminin "Mən mülki cahan..." qəzəlinin məzmunu.	1s.
32. Nəsiminin "Mən mülki cahan..." qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
33. Xətayinin həyatı.	1s.
34. Xətayinin yaradıcılığı.	1s.
35. Xətayinin "Ayrıılır" qəzəlinin məzmunu və təhlili.	1s.
36. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin məzmunu.	1s.
37. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin məzmunu.	1s.
38. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin məzmunu.	1s.
39. Xətayinin "Dəhnamə" məsnəvisinin təhlili.	1s.
40. M.Füzulinin həyatı.	1s.
41. M.Füzulinin yaradıcılığı.	1s.

42. Yoxlama inşaya hazırlıq.	1s.
43. Yoxlama inşa.	1s.
44. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması.	1s.

II YARIMİL (58 saat)

1. M.Füzulinin "Əql yar olsaydı..." qəzəlinin məzmunu.	1s.
2. M.Füzulinin "Əql yar olsaydı..." qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
3. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının məzmunu.	1s.
4. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının məzmunu.	1s.
5. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının məzmunu.	1s.
6. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili. Əsərin ideyası, Məcnun və Leyli surətləri.	1s.
7. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeməsindəki köməkçi surətlərin təhlili. Əsərin bədii xüsusiyyətləri ¹ .	1s.
8. Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı. XVII-XVIII əsrlərdə şifahi və yazılı ədəbiyyatın sürətli inkişafı.	1s.
9. XVII-XVIII əsrlərdə ədəbiyyatda realist meyillərin güclənməsi.	1s.
10. "Koroğlu" eposunun yaranması, ideyası, bədii xüsusiyyətləri.	1s.
11. "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun məzmunu.	1s.
12. "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun məzmunu.	1s.
13. "Keçəl Həməzənin Qıratı qaçırması" qolunun təhlili. Koroğlu surəti. Onun dəliləri.	1s.
14. Qadın surətləri. Düşmən obrazları.	1s.
15. M.P.Vaqifin həyatı.	1s.
16. Vaqifin yaradıcılığı.	1s.
17. Vaqifin "Bəri bax" qoşmasının məzmunu və təhlili.	1s.
18. Vaqifin "Bax" qəzəlinin məzmunu.	1s.
19. Vaqifin "Bax" qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
20. Vaqifin "Görmədim" müxəmməsinin məzmunu.	1s.
21. Vaqifin "Görmədim" müxəmməsinin məzmunu.	1s.
22. Vaqifin "Görmədim" müxəmməsinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
23. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Maarifçilik ideyalarının yayılması.	1s.
24. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. A.Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh.	1s.
25. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Xurşidbanu Natəvan, Nəcəf bəy Vəzirov.	1s.
26. Q.Zakirin həyatı.	1s.
27. Q.Zakirin yaradıcılığı. Sənətkarlığı.	1s.
28. Q.Zakirin "Gəlsin" qoşmasının məzmunu və təhlili.	1s.
29. Q.Zakirin "Xəbər alsan bu vilanın əhvalın" əsərinin məzmunu.	1s.

¹ Jurnalın ötən sayında səhvən "Əsərin ideya xüsusiyyətləri" şəklində getmişdir.

30. Q.Zakirin "Xəbər alsan bu vilanın əhvalın" əsərinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
31. Yoxlama inşaya hazırlıq.	1s.
32. Yoxlama inşa.	1s.
33. M.F.Axundzadənin həyatı.	1s.
34. M.F.Axundzadənin yaradıcılığı.	1s.
35. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının məzmunu.	1s.
36. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının məzmunu.	1s.
37. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının təhlili. Əsərin ideyası, Dərviş Məstəli şah, müsyö Jordan surətləri.	1s.
38. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan..." komediyasının təhlili. Qadın surətləri, Hatəmxan ağa, Şahbaz bəy surətləri. Əsərin bədii xüsusiyyətləri.	1s.
39. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin məzmunu.	1s.
40. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin məzmunu.	1s.
41. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin təhlili. Əsərin ideyası, Şah Abbas surəti, onun saray adamları.	1s.
42. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" povestinin təhlili. Yusif Sərrac surəti, əsərin bədii xüsusiyyətləri.	1s.
43. S.Ə.Şirvaninin həyatı.	1s.
44. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı: məhəbbət lirikası, ictimai-fəlsəfi lirikası.	1s.
45. S.Ə.Şirvaninin yaradıcılığı: əxlaqi-didaktik əsərləri, mənzum hekayələri, satiraları.	1s.
46. S.Ə.Şirvaninin "Necə həmtay tutum hər büti-zibayə səni" qəzəlinin məzmunu.	1s.
47. S.Ə.Şirvaninin "Necə həmtay tutum hər büti-zibayə səni" qəzəlinin məzmunu.	1s.
48. S.Ə.Şirvaninin "Necə həmtay tutum hər büti-zibayə səni" qəzəlinin təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
49. Aşıq Ələsgərin həyatı.	1s.
50. Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı. Sənətkarlığı.	1s.
51. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" ("Bir ay yarım nobahardan keçəndə") qoşmasının məzmunu.	1s.
52. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" ("Bir ay yarım nobahardan keçəndə") qoşmasının təhlili, ifadəli oxusu.	1s.
53. Aşıq Ələsgərin "Görmədim" qoşmasının məzmunu, təhlili	1s.
54. Yoxlama inşaya hazırlıq.	1s.
55. Yoxlama inşa.	1s.
56. Ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən biliklərin ümumiləşdirilməsi.	1s.
57. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması.	1s.
58. Qazanılmış biliklərin testlərlə yoxlanılması.	1s.

Orta məktəb müəllimlərinin bir qismi, təəssüf ki, fənn proqramı ilə planlaşdırmanı eyniləşdirirlər. Bu yanlış baxışın nəticəsidir ki, planlaşdırmalarda verilən inşa mövzuları proqramın tələbi kimi qiymətləndirilir. Bəzən inşa mövzuları müəllimləri təmin etməsə belə, "proqramdan kənara çıxmaq olmaz" fikrini əsas tutaraq başqa mövzuların təbiiqindən imtina edirlər.

Aşağıda X siniflərdə istifadə edilməsi məsləhət bilinən inşa mövzuları verilmişdir. Lakin bu, müəllimlərin yaradıcılığını əllərindən almamalıdır; hər bir müəllim qarşıya qoyduğu məqsəddən, sinfin səviyyəsiindən və s. çıxış edərək, inşa mövzusunu müəyyənləşdirməkdə sərbəstdir. Təki o, əsaslandırılmış olsun.

1. "Dədə Qorqud" qədim türklərin həyatını əks etdirən abidədir.
2. "Dədə Qorqud" dastanında Qazan xan surətinin təhlili.
3. "Dədə Qorqud" dastanlarındakı qadın surətlərinin təhlili.
4. Nizaminin "İskəndərnamə" poemasının təhlili.
5. N.Gəncəvinin "İsgəndərnamə" poemasında İskəndər surətinin təhlili.
6. Nüşabə Nizaminin sevimli türk qadın qəhrəmanıdır.
7. M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasının təhlili.
8. M.Fizulinin "Leyli və Məcnun" poemasında Leyli və Məcnun zamanələrinin ağıllı, mənəvi azadlığa can atan gəncləridir.
9. "Koroğlu" xalqımızın qəhrəmanlıq dastanıdır.
10. Koroğlu xalq içindən çıxan igid və haqq aşığıdır.
11. "Koroğlu" və "Dədə Qorqud" dastanlarındakı qadın surətlərinin müqayisəli təhlili.
12. Q.Zakir satiralarında dövrün eyiblərinin tənqidi.
13. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərində avamlığın tənqidi.
14. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərindəki Şahbaz bəy yeniliyə, inkişafa can atan gənclərin nümayəndəsi kimi.
15. M.F.Axundzadənin "Hekayəti-müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah" əsərindəki qadın surətlərinin təhlili.
16. M.F.Axundzadənin "Aldanmış kəvakib" əsərinin təhlili.
17. "Aldanmış kəvakib" əsərindəki Yusif Sərrac və Şah Abbas surətlərinin müqayisəli təhlili.

Düzəliş

Jurnalın ötən sayının 28-ci səhifəsindəki 1-ci sütunun 20-ci sətirində "Əziz Tanrı..." sözləri ilə başlayan cümlə belə oxunmalıdır: "Əziz Tanrı adına xütbə oxudular." (səh. 68). Dərslərdə isə yazılır: "Əziz Tanrı adına xütbə oxutdurub, azan verdilər". Texniki qüsura görə üzr istəyirik.

Baş redaktor əvəzi:

Vaqif ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktorları:

Akif MƏMMƏDOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

Redaksiya heyəti:

Atəş ABDULLAYEV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Bəşir ƏHMƏDOV
Tofiq HACIYEV
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistan MİKAYILOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

Ünvanımız:

Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5.

Şerti çap vərəqi 6,3. Sifariş 247. Tiraj 1200.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.

Lisənziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının
kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyməti 6000 manat
1 manat 20 qəpik

